

Михаела Мирою е политоложка, професорка в Националното училище за политически науки и публична администрация в Букурещ, Румъния. Тя е една от водещите специалистки и теоретички по проблемите на жените и взаимоотношенията между половете в Централна, Източна и Югоизточна

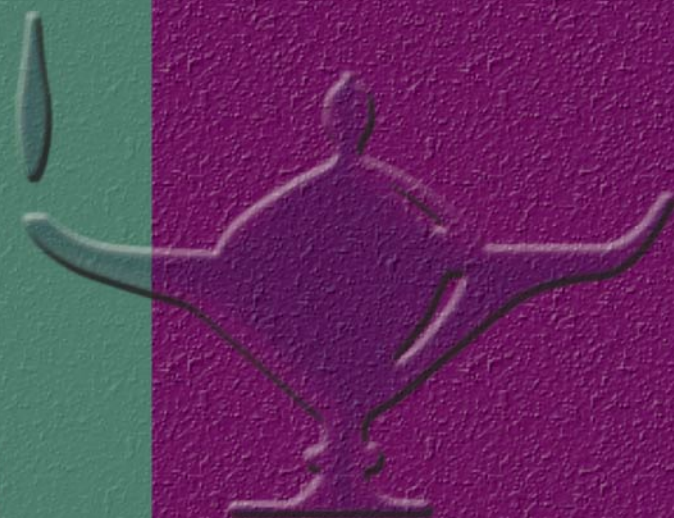
Европа. Освен научноизследвателската ѝ и преподавателска работа в Румъния, в Европа и САЩ Михаела Мирою е и експертка в областта на образователните политики както на национално, така и на международно ниво (включително към Съвета на Европа). Сред многобройните ѝ публикации в областта на философията, етиката и политическата теория са: *Gândul Umbrei. Abordari feministe în filosofia contemporana* (Отвъд сянката: Феминистки подходи в съвременната философия), Букурещ, 1995; *Convenio. Despre natura, femeii și morala* (Convenio: Върху природата, жените и морала), Букурещ, 1996; 2. изд. Яш, 2002 (издадена и в Скопие през 2005 г.); *Drumul catre autonomie. Teorii politice feministe* (Пътят към автономията. Феминистки политически теории), Яш, 2004; *Invatamantul romanesc azi* (Румънското образование днес), Яш, 1998 (в съавторство с Габриел Иван, Владимир Пасти, Адриан Мирою); *Introducere în etica profesionala* (Професионална етика. Увод), Букурещ, 2001 (в съавторство с Габриела Блебеа), и др.

Цена 5 лв.

Михаела Мирою

Насоки за поощряване на равнопоставеността на половете във висшето образование в Централна и Източна Европа

ПОЛИС

Съдържание

Предговор към българското издание – *Михаела Мирою* / 9

Предговор – *Жан Садлак* / 11

Въведение / 13

Глава 1. Ключови понятия на равнопоставеността на половете / 15

1.1. Понятието за социално-конструиран пол (gender) / 15

1.2. Различието между половете (gender gap) / 16

1.3. Равенство и дискриминация / 17

1.4. Феминизацията на професии / 18

1.5. Пол и власт / 19

1.6. Патриархат и мизогиния / 21

1.6.1. Патриархат / 21

1.6.2. Мизогиния / 23

1.7. Сексизъм / 23

1.7.1. Институционален сексизъм / 24

1.7.2. Изтънчен сексизъм / 25

1.8. Сексистки и несексистки език / 26

1.8.1. Сексистки език / 26

1.8.2. Несексистки език / 26

1.9. Сексуален тормоз / 27

1.10. Позитивни действия / 28

1.11. Пол и образование / 29

1.12. Феминизъм и академичен феминизъм / 31

1.12.1. Феминизъм / 31

1.12.2. Академичен феминизъм / 32

1.13. Изследвания на жените, на пола или феминистки изследвания / 33

Глава 2. Нормативни мерки за поощряване на равнопоставеността на половете във висшето образование / 36

2.1. Международни и европейски конвенции и институции за поощряване на равнопоставеността на половете / 36

2.2. Конституции и закони на държавите / 36

2.2.1. Конституции / 36

2.2.2. Закони и правителствени постановления относно забраната на всички форми на дискриминация / 36

2.2.3. Закони за равните възможности / 37

2.2.4. Закони за отпуск по бащинство / 38

2.2.5. Закони за образованието / 38

- 2.3. Норми на университетско ниво / 38
 - 2.3.1. Обща рамка / 38
 - 2.3.2. Етични кодекси и кодекси на поведение / 39
 - 2.4. Предложения за етичен кодекс и кодекс на поведение / 39
 - 2.4.1. Принципи /40
 - 2.4.2. Уважение към хората / 41
 - 2.4.3. Конфликти на интереси / 42
 - 2.4.4. Конфиденциалност / 42
 - 2.4.5. Интелектуална собственост / 42
 - 2.4.6. Приемане на облаги и подаръци / 43
 - 2.4.7. Външна заетост и частна практика / 43
 - 2.4.8. Лична и професионална отговорност / 43
 - 2.4.9. Лично развитие и постижения / 43
 - 2.4.10. Използване на университетската база и оборудване / 44
 - 2.4.11. Публични коментари / 44
 - 2.4.12. Правото на неподчинение / 44
 - 2.5. Сексуален тормоз и елиминирането му от академичната среда / 45
 - 2.5.1. Дефиниране на сексуалния тормоз / 46
 - 2.5.2. Политика / 47
 - 2.6. Мерки на ниво университет и факултет / 47
 - 2.7. Справяне със сексуалния тормоз / 48
 - 2.8. Реакции при инциденти / 48
 - 2.9. Конфиденциалност / 48
- Глава 3. Особености на посткомунистическите преходи, свързани с пола / 50
- 3.1. Комунистическото наследство: печалби и загуби в равнопоставеността на половете / 50
 - 3.1.1. Модерният патриархат в Западна Европа / 50
 - 3.1.2. Традиционният патриархат в Източна Европа / 50
 - 3.1.3. Егалитаризъм по отношение на пола – двойният товар при комунизма / 51
 - 3.2. Появата на модерен патриархат при посткомунистическия преход / 52
 - 3.3. Икономическа зависимост на жените от мъжете / 53
 - 3.3.1. Парадоксът на овластяването на жените: образованието / 54
 - 3.3.2. Политическата и културната основа на зависимостта на жените / 55
 - 3.3.3. Частната сфера при патриархата / 56
 - 3.4. Заключение / 57
- Глава 4. Неравнопоставеността на половете и политики за равнопоставеност на половете във висшето образование / 59
- 4.1. Общи бележки / 59
 - 4.2. Жените като печеливши сред губещите във висшето образование / 60

- 4.3. Студентките / 61
 - 4.3.1. Явна дискриминация по пол при достъпа до висше образование / 61
 - 4.3.2. Набиране и приемане на студенти / 62
 - 4.3.3. Продължаване и завършване на образованието / 63
- 4.4. Персоналът / 64
 - 4.4.1. Политики на заплащане и феминизация на образованието / 64
 - 4.4.2. Участие във вземането на решения: маскулинизация на висшето образование на върха / 66
 - 4.4.3. Консерватизъм по отношение на пола и анти-феминизъм в академичния живот / 68
 - 4.4.4. Академичните кариери на жените / 70
- 4.5. Дискриминация в учебните програми / 74
 - 4.5.1. Опитът на жените / 74
 - 4.5.2. Полагане на грижи / 75

Глава 5. Ролята на социалните изследвания на пола за подпомагане на равнопоставеността на половете във висшето образование / 76

- 5.1. Необходимостта от социални изследвания на пола / 76
- 5.2. Академични възможности за въвеждането на социални изследвания на пола / 76
- 5.3. Финансови възможности / 80
- 5.4. Стартови позиции / 81
- 5.5. Развитието на социалните изследвания на пола в Централна и Източна Европа: настоящи реалности и възможни стратегии / 82
 - 5.5.1. Главни спорове / 82
 - 5.5.2. Научните изследвания / 88

Библиография / 91

За авторката / 94

Предговор към българското издание

Минаха вече няколко години, откакто издадох „Насоките“. Като членки на Европейския съюз, България – вашата страна, и Румъния – моята, вече не са в „ничия страна“, но все още са в „страна, която не е на жените“*. Висшето образование не е изключение: жените се обучават в продължение на все повече и повече години, вече са мнозинство във висшето образование, но програмите, образователните политики, инвестициите, повишенията в кариерата, йерархиите са все още създавани от и ориентирани към мъже. За жените има малко място като субекти на високите университетски нива и огромно място като обекти. Известната идея на Вирджиния Улф за необходимостта от „собствена стая“ няма своето адекватно продължение в признанието, че жените имат „собствен ум“, т.е. свои собствени идеи за университетските политики и съдържанието на програмите. Ако вземем само жалбите и оплакванията в отделните случаи (например, дори една жена да има отлични публикации, тя не е смятана за най-добрата кандидатка за професорско място; дори ако мнозинството от завършващите са жени, те не са окуражавани или подбирани за „ученички“ на своите професори), ще решим единствено и само отделни случаи (ако има такива). За да защитим правата си на равнопоставено третиране и да участваме в процеса на вземането на академични решения, ние се нуждаем от колективно осъзнаване на неравенствата, свързани с пола, и от последователни стратегии за преодоляването на твърде продължителния ни „второразреден“ статут. Надявам се, че „Насоките“ са такова средство. Ще се радвам, ако те послужат за целта, която споменах.

Искам да благодаря на моите колежки за приноса им към българското издание. Особено съм задължена на Красимира Даскалова, която ме накара да почувствам през последните седем години, че за колегиалността и приятелството между съседки не съществуват граници.

Михаела Мирою
Букурещ, януари 2008 г.

* В оригинала игра на думи: no man's land – no woman's land (бел. прев.).

Предговор

Реформата в системата на висшето образование включва реформа на институционалните практики, отнасящи се до пола, и промени в индивидуалното и колективното знание по този въпрос като резултат от тези практики. Следователно „равнопоставеността на половете във висшето образование“ е постоянен проблем, дебатиран днес от различни политически и свързани с политиката гледни точки.

UNESCO-CEPES играе активна роля в този дебат, демонстрирайки ангажираността си с повишаването на статута на жените във висшето образование като студентки, преподавателки и администраторки и своята увереност в интегрирания подход за равно третиране на мъжете и жените (gender mainstreaming) в институциите за висше образование.

Тази ангажираност продължава много години. Тя започва през 1981 г. с публикуването на серия статии по темата „Участие на жените във висшето образование“ в *Higher Education in Europe* – тримесечно списание на UNESCO-CEPES (Vol. 6, No. 3, 1981). Впоследствие, съответно през 1985, 1988, 1990 и 1991 г., Центърът съфинансира четири срещи, занимаващи се с различни аспекти на тази обща тема, които доведоха до три публикувани изследвания. Той също участва, заедно със Съвета на Европа, в основаването на Европейска мрежа за изследвания на жените (European Network on Women's Studies), обслужвайки я в продължение на години като неин секретариат. По-късно, след началото на прехода в Централна и Източна Европа, Центърът сътрудничи за основаването през 1996 г. на катедра на ЮНЕСКО „Жени, общество и развитие“ във Варшавския университет в Полша.

Появата на настоящото издание отразява съответствието между ангажираността на UNESCO-CEPES в подкрепа за жените във висшето образование и неговата ангажираност с прехода в Централна и Източна Европа след 1989 г., особено с реформата във висшето образование и адаптирането му към политическата, социалната и икономическата промяна. В частност, през 1998 г. UNESCO-CEPES пое отговорност за двегодишен регионален проект „Добри практики в поощряването на равенството на половете във висшето образование“ в рамките на по-голяма програма на ЮНЕСКО под наслов „Жени, висше образование и развитие“.

Както обясни Лора Грюнберг, член на екипа на UNESCO-CEPES и координатор на този проект, неговата главна цел „беше да идентифицира онези дейности в регионален, национален и локален мащаб, които са имали значително влияние за намаляването на неравенствата по пол във висшето образование на определени централно- и източноевропейски страни“ (Grünberg, 2001b, p. 7). Главен резултат беше публикуването на „Доб-

ри практики за поощряване на равенството по пол във висшето образование в Централна и Източна Европа“ [*Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe* (UNESCO-CEPES, 2001)] с осем изследвания по страни.

Настоящата публикация на професор Михаела Мирою, една от авторките в гореспоменатия том, се явява продължение на дискусиата. Тя предлага по-практически ориентирани размишления по въпроса, допълнени с виждания за това, как да бъде постигната *равнопоставеност* на половете във висшето образование. Ключовата дума тук е *равнопоставеност* (equity) вместо *равенство*, което представлява по-нататъшно прецизиране на дискусиата за пола и висшето образование, отиващо отвъд традиционните идеи за равно осигуряване или математическото равенство на резултатите. Това включва равно третиране или третиране, което е различно, но което е приемано за еквивалентно от гледна точка на права, ползи и възможности.

Тази публикация е замислена както да информира, така и да формира. Авторката предлага една регионална и международна гледна точка към приоритетите на жените в образованието в началото на XXI в. Тя съчетава концептуалното изясняване на различни ключови термини в областта на равнопоставеността на половете и историческите позовавания на еволюцията на определени понятия и теми с осъвременена информация за множество важни нормативни мерки, както и за институции и органи в различни страни за осъществяване и мониторинг на равнопоставеността на половете във висшето образование. Тя също предлага набор от препоръки, структурирани на различни нива, с цел да „подскаже“ как биха могли да бъдат развивани, осъществявани и наблюдавани чувствителни към пола политики във висшето образование.

Д-р Мирою, експерт в областта на феминизма и социалните изследвания на пола с международно признание, има множество публикации. Настоящем тя е професор във Факултета по политически науки към Националната школа за политически и административни науки в Букурещ и ръководител на магистърската програма „Пол и публични политики“ в тази институция. Нейното настоящо изследване, което UNESCO-CEPES с гордост публикува, е кратко, но много ценно. Читателите му ще имат голяма полза от него. Надяваме се, че ще открият идеи и понятия, които ще могат да адаптират и използват по конкретни начини в специфичните национални контексти, за да подпомогнат равнопоставеността на половете във висшето образование.

Жан Садлак

Директор на UNESCO-CEPES

Въведение

Ключовото понятие, използвано в това изследване, е *равнопоставеност* на половете. Това понятие е за предпочитане пред „равенство на половете“ поради няколко причини. „Равенство на половете“ подчертава факта, че жените могат и трябва да правят това, което правят мъжете в различни институции и практики. С други думи, терминът приема, че жените могат да постигат идеалите на мъжете и трябва да следват нормите и правилата на мъжете, тъй като културата, която жените заварват – когато си осигурят правото да бъдат субекти на знание, морал и политики, – е култура, създавана в продължение на хилядолетия от мъже в условията на патриархална конфигурация на отношенията между половете.

Понятието за равнопоставеност на половете има по-богати значения. Акцентът е поставен по-скоро върху справедливостта и честността, отколкото върху равенството. Фактът, че жените могат да приемат ценностите и нормите на мъжете, е въпрос на равенство, но не непременно на справедливост. Справедливостта бива удовлетворена, ако жените са субекти на една история, която взема предвид опита им като жени и спецификата на техния живот. Честно е жените да участват като „партньори в различието“ в институционални и нормативни конструкции и в производството на знание. Понятието, противоположно на „патриархат“, не е „матриархат“, а „партньорство“. Условие на възможността за демократично партньорство между половете е тяхната равнопоставеност. Подобна възможност е обусловена от полово-специфично знание. Поради тази причина висшето образование представлява важен ресурс както за производството на знание, така и като модел за институционализацията на равнопоставеността на половете и партньорството между тях.

Но демократизацията и равнопоставеността на половете не са цел сами за себе си. Целта е индивидите да бъдат в състояние да се развиват и да се реализират напълно без изкуствени пречки. Упражняването на лична автономия е още по-необходимо в тази част на Европа, където беше възпрепятствано за повече от половин столетие. Преходът не успя да породи повече партньорство и равнопоставеност между половете. В някои случаи той създаде една модерна форма на патриархат, от която западните и дори централно- и източноевропейските страни се стремят да се дистанцират.

Едно изследване на Съвета на Европа обобщава проблема:

В централно- и източноевропейските страни по време на социализма диференциацията по пол беше по-малко видима. Училищната програма беше една и съща за двата пола и от момичетата се очакваше да постъпват в технически специалности като момчетата. Значителен брой жени получиха професионално образование и заемаха постове, които в Западна Европа бяха и все още са предимно за мъже. С това се смяташе, че равенството на половете е постигнато като цел; във всички области, смятани за женски, като домашния живот или личните взаимоотношения, практически липсваше публична дискусия за равенството, както и образователно усилие за нейното постигане. В този смисъл се казва, че равенството е определяно така, че жените да работят, както мъжете, докато мълчаливо носят допълнителния товар на отговорността за семейството. Ако западните училища и общества не успяха да отворят „мъжките“ области за жени, източните училища и общества също не успяха – нито да признаят социалната ценност на „женските“ области, нито да ги отворят за мъже. В периода на трансформации от 1989 г. насам са оказа трудно този проблем да бъде поставен на дневен ред в образованието... Бъдещият приоритет трябва да бъде развиването на политики, които трансформират съществуващия договор между половете и разделението на труда по пол. Това не може да се направи просто чрез прибавяне на въпроси, отнасящи се до мъжете, към политиките, фокусирани върху интересите на жените, или чрез прибавяне към дневния ред на все повече и повече групи по интереси. Постигането на равенство означава да се преодолее отношението на господство и подчинение, присъщо на неравенството между половете. Често това няма да е въпрос на изнамиране на нови мерки, а на преформулиране на съществуващи подходи от гледна точка на един диалог, в който както жените, така и мъжете ще приемат предизвикателството на промяната. Промяната, която е необходима, засяга в еднаква степен както жените, така и мъжете, макар и по различен начин, и следователно трябва да привлече както жените, така и мъжете, за да бъде успешна.

(Council of Europe, 1998)

Глава първа

Ключови понятия

на равнопоставеността на половете

1.1. Понятието за социално-конструиран пол (gender)

Понятието „социален пол“ се отнася до социално-конструираното значение на биологичния пол и на различията между половете. То се отнася до начините, по които разбираме и често усилваме възприеманите биологични разлики между половете. Понятието за социален пол не се използва, за да се говори за мъжете и жените като такива, а за действията на хората, за тяхното поведение и за практиките, които приемат. С други думи, би било грешка да се смята, че един мъж непременно принадлежи към социално-конструирания мъжки пол и че една жена непременно принадлежи към социално-конструирания женски пол.

Като *политическо понятие* понятието за социално-конструиран пол не се припокрива с това за граматически род (gender), което определя „тя“ като женски род, а „той“ като мъжки род. Социално-конструираният пол не е непременно свързан с тялото. По-скоро той е въпрос за последователен набор от убеждения за това, какво е присъщо на женствеността и какво – на мъжествеността. Следователно не може да се каже, че всички жени са женствени и че всички мъже са мъжествени. Или, с други думи, не всички действия, извършвани от мъж в дадена ситуация, са мъжествени и не всички действия, извършвани от жена, са женствени.

Всички хора изпълняват полово-определени роли. Социално-конструираният пол се отнася до всички културни очаквания, свързани с женствеността и мъжествеността, и тези очаквания надхвърлят биологичните полови различия. Полово-определените роли предполагат смесица от психично поведение, нагласи, норми и ценности, които обществото определя като присъщи на мъжествеността или на женствеността. Във висшето образование например е налице очакване жената да е образована и да работи в области, свързани с понятието за грижа (педагогически науки, медицина, социално подпомагане).

Полът е социален и релационен. Това, което е социално определено в даден контекст (в дадено общество, в дадени кръгове, в определен период и т.н.) като присъщо на мъжествеността, може да стане присъщо на женствеността (или *също* и на женствеността) в друг контекст

или може просто да се изплъзне от пространството на дихотомията мъжественост–женственост. Например до ранните години на комунизма да бъдеш преподавател е било предимно мъжко занятие. Оттогава на сетне тази професия до голяма степен се е феминизирала.

Различията по пол имат нормативни последици: те се отнасят не само до това, как се държат жените и мъжете, но до това, как *трябва* да се държат. Лице, което не се придържа към своята полово-определена роля, се смята или за родено с отклонения, или за неправилно възпитано. Така биологичният пол функционира на основа на биологичните различия, докато социално-конструираният пол функционира на основа на социалните и културните различия.

Тъй като полът е социално конструиран, той е и културно релативен: има различни характеристики и конотации в различни исторически периоди или културни и социални контексти (Oakley, 1972). Нещо повече, полът не трябва да се разглежда просто като бинарно различие, а също и като йерархия. Отношенията между мъжете и жените са структурирани от отношения на власт. Мъжете представляват господстващата група, докато жените формират подчинената. Когато феминист(к)ите поставят под въпрос биологичните обяснения на различията по пол, те всъщност отправят предизвикателство към представата за „природната малоценност“ на жените. Тази малоценност не идва от природата, а от йерархичния дуализъм, изобретен от патриархалния ред, за да подпомага властта на мъжете.

Радикалните феминист(к)и биха предпочели да съхранят силна взаимна връзка между биологичния пол и социалните роли на жените. Според тях жените са различни, дори по-висши от мъжете, благодарение на своята биология и на уникалната си способност да раждат и кърмят. Тези характеристики придават на жените интерес към живота, нагласи против конфликтите и войните и предразположеност към сътрудничество и грижа. Според Айрис Мериън Ъънг (Young, 1990) уронването на престижа на характеристиките, присъщи на жените, понякога дори от страна на феминист(к)и, води до подценяване на жените (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.2. Различието между половете (gender gap)

Това понятие се отнася до разликите между мъжете и жените в три конкретни аспекта: 1) достъп до публичната сфера; 2) достъп до пазара на труда; 3) достъп до социалното подпомагане. По традиция различи-

ята между половете са били обяснявани с по-ниското ниво на образование, обучение и професионален опит на жените (познато като теория за човешкия капитал). Сегрегацията по пол води до изключване или маргинализация на жените в професии и постове, които носят висок доход и социален престиж.

Феминистките обяснения на това състояние на нещата се фокусират върху проблема за „двойния товар“ или „двойния ден“. В патриархалните култури жените са отговорни за домашната работа и отглеждането на децата – отговорности, които изчерпват ресурсите, необходими за професионални постижения (този проблем е особено видим в кариерите във висшето образование):

1) *Моделът на изключване*: жените са изключени от добре заплатени длъжности поради социо-културни причини. Те са привидяни като маловажни работници и второразредни професионалисти. В институциите на висшето образование жените са изключени от или представляват малцинство сред притежателите на високи постове (професори, декани, ректори).

2) *Моделът на струпване*: жените са „струпани“ в по-малко желаните постове и функции, които мъжете предпочитат да избягват (в академична среда: тютори, водещи на семинари, лабораторни занятия и практики със студентите).

Различието между половете не може да бъде преодоляно без: 1) партньорство между половете в частния живот; 2) промяна на възприятията по отношение на присъщата ценност на определени дейности (образование, грижа); 3) норми и институции, подкрепящи равните възможности; 4) политики за назначаване и подпомагане на жени, стремящи се към паритет между половете както в йерархията на професиите, така и в рамките на тези професии (вж. Kemp, 1994; Morris, 1995; Jacobsen, 1998).

1.3. Равенство и дискриминация

Според класическата политическа теория дискриминацията на жените е резултат от разликите в нивата на рационалност: жените са привидяни като по-малко рационални и по-неспособни на автономно действие, отколкото мъжете. Така те са неспособни да бъдат граждани и да правят кариера. Съвременната политическа теория постулира равенството на половете. На нормативно ниво законите и постановленията вече не са дискриминационни. По принцип няма пречки пред достъпа до работа, длъжности и професии.

Все пак липсата на нормативни пречки не е довела до истинско равенство, нито до ефективно упражняване на правата. Публичният и професионалният живот са изградени около модела на индивида, който е свободен от грижи за отглеждането на деца или нуждите на домакинството. Публичните постове и кариери са изградени андроморфично, предимно за мъжки роли.

Тези съображения са в подкрепа на аргументите за утвърждаващи действия. Жените не са изключени от полово-неутрална перспектива, нито пък са изключени поради произволен (мъжки) шовинизъм, а най-вече защото обществото систематично отдава предпочитание на мъжете при назначаване на работа, както и при определяне на постиженията.

Жена, която ражда дете, няма друг начин да го отгледа, освен да напусне работата си или да се премести на такава, която изисква по-малка ангажираност и изява. Така тя става зависима (от държавата, от съпруга си и т.н.). Убедени, че тази съдба е неизбежна и често приемайки я с примирение, жените няма да опитат да се държат като мъже. По-скоро те ще положат усилия да привлекат и запазят партньорите си мъже. Полът има значение при разпределянето на ресурси и облаги в обществото. Той запазва мъжете в положение на върховенство, а за жените представлява препятствие (MacKinnon, 1987).

Решението следователно не е просто липса на явна дискриминация, а овластяване. Равенството не е просто равенство на възможностите за изпълнение на ролите, определени от мъже, а по-скоро равенство на възможностите за създаване на роли, определени от жени, или за приемане на андрогинни роли.

1.4. Феминизацията на професии

Феминизацията на професии е исторически процес, при който някои занятия, в които са включени голям брой жени, започват да се разглеждат като типично женски и се смятат за по-низши от „мъжките професии“ от гледна точка както на заплащането, така и на статуса. Много от феминизираните занятия са онези, които традиционно изискват качества и характеристики, припознати като „типично“ женски (емпатия, грижа за другите, способност за общуване и т.н.).

Следствие от феминизацията на определени занятия, от намаляващия престиж и финансова стойност на областите, където работят предимно жени, е феминизацията на бедността. В повечето общества може да се наблюдава процесът, при който едно занятие губи престиж и става по-зле платено, щом бъде феминизирано. До голяма степен тази

ситуация възниква, защото жените не са възпитани да отстояват правата си и да протестират. Като следствие от това работодателите или държавата ще се опитват да експлоатират издръжливостта и покорството на жените (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.5. Пол и власт

Втората вълна на феминизма подчертава властовите отношения, независимо дали става дума за властта над жените, овластяването на жените или властта като съпротива. Феминизмът се вглежда във властовите отношения между мъжете и жените, които до голяма степен означават контрол над телата и репродуктивните способности на жените (Millet, 1972). Но властовите отношения предполагат и символна власт: властта за назоваване, дефиниране, обясняване и определяне, в нормативен смисъл, какви *са* жените и какви те *трябва да бъдат*.

Основната цел на феминизма е овластяването на жените като индивиди и като групи по интереси. Понятието, което феминист(к)ите използват, за да означат властта на мъжете, е „патриархат“.

Постмодерният феминизъм промени общоприетите гледни точки към понятието за власт. Властта включва репресивната власт, както и продуктивната власт, упражняването, както и притежаването на власт, а също и факта, че властта има множество източници (тя идва от мрежа от отношения, генериращи власт). Феминистките групи предпочитат мрежовия модел пред пирамидалните, йерархични форми на организация, които се разглеждат като хегемонни. Промяната на значението на понятието за власт би трябвало да помогне на жените да превъзмогнат феминизма на виктимизацията и да се вгледат в други области – като знанието или дискурса – като фундаментални източници на отношението на власт и авторитет.

Третата вълна на феминизма разглежда въпроса за това как властта може да повлияе на всекидневния живот посредством микрополитиките. Въпреки подобна смяна на акцента обаче много феминист(к)и са съгласни, че като цяло властта на мъжете над жените е била непрекъснатата както на нивото на държавата, така и в контекста на законодателството. Следователно микрополитиките са необходими, но не и достатъчни за преодоляване на патриархата като макрополитика (както властта на мултинационалните корпорации).

Понятието за власт, свързана с пола, се използва по отношение на действия, поведение, нагласи и практики на индивидите. Отношенията между половете са *отношения на власт*. Ако обществото цени присъ-

щите на мъжествеността поведение и нагласи в дадена област, то отношенията между половете в тази област са предубедени по начин, който привилегирова мъжете. Най-красноречивият пример е сферата на управлението. Изследванията показват, че индивиди, които са или мъжествени, или способни да играят присъщи на мъжествеността роли, ще имат предимство при получаване на високи управленски постове. Тази реалност обяснява защо повечето жени, които достигат до върха на политическата или управленската йерархия, се държат по начини, обикновено описвани като присъщи на мъжете. С други думи, жените, които не се държат по такъв начин и не се съобразяват с неписаните норми на политическата игра (норми, установени през векове на мъжко господство, поне от гледна точка на цифрите, ако не другояче), не могат да постигнат политическа известност.

Отношенията между половете са отношения на власт в множеството контексти, в които човешките същества, жени и мъже, влизат в социални взаимодействия. Тези позиции, на върха на политическите институции, които мъжете са владеели в продължение на векове, са им дали възможност да структурират институциите, да създадат закони, да легитимират съдържанието на знанието, да установят морални кодекси и да оформят културата по начини, които увековечават властта на мъжете над жените посредством властта, свързана с пола (напр. чрез налагане на стилове на лидерство, присъщи на мъжествеността норми на поведение в ръководството на социалните институции и т.н.). Жените, които желаят да проникнат в областта на лидерството, трябва да го направят при идеологическите условия на установените от мъжете норми.

Жените са по-склонни към емпатия по отношение на преживяванията на другите хора (разбира се, освен ако солидарността им към другите жени не се изпари и те не станат мизогинни). За жените е трудно да бъдат чути и последвани, ако използват типично женски модели на лидерство (напр. такива, които са създадени под въздействието на женски опит), така че да направят възможно за мъжете да разбират и съчувстват на жените. Нещо повече, дори когато приемат присъщи на мъжествеността нагласи, за да успеят като ръководители, жените трябва да бъдат – както обикновено се казва – двойно по-добри от своите колеги мъже. Тази необходимост, разбира се, е още една илюстрация на факта, че отношенията между половете са отношения на власт (Miroiu and Dragomir, 2002).

1.6. Патриархат и мизогиния

1.6.1. Патриархат

Понятието за патриархат е централно за втората вълна на феминизма. Първоначално то беше развито от радикалните феминист(к)и, но по-късно беше прието и изследвано задълбочено от други типове феминизъм. Анализът на патриархата започва от един очевиден факт: жените, изглежда, почти напълно отсъстват от историята, сякаш единствената им роля е била да раждат, отглеждат и да се грижат за „създателите на историята“.

Жените са правили историята наред с мъжете. При все това поради факта, че историята е позната от историческите писания, а писането е било изкуство, до което жените са имали ограничен достъп, техните приноси в историята почти отсъстват. Историците са били мъже и те са писали за опит, който им е изглеждал значим за тях като мъже. Животът и делата на жените са били най-често пренебрегвани или отсъстващи. Така жените са изглеждали маргинални в изграждането на цивилизацията и несъществени, когато е ставало дума за дела с историческо значение. Историята е била записвана и разказвана от мъжката половина на човечеството. Тази половина не е включвала онези, които не са били част от расовите и класовите елити (вж. напр. различни публикации по обща история, които изключват приносите на Централна и Източна Европа и новите независими държави). Макар да е вярно, че жени и мъже са били изключвани и дискриминирани заради расата си, никой мъж не е бил изключван някога от историята заради своя пол.

Жените, от друга страна, са били изключвани точно така (Lerner, 1986, р. 5). Този вид изключване е особено очевиден в области като религията, философията и политиката:

1) Първата форма на господство е била господството на мъжете над жените. То е било използвано като рамка и модел за други форми на господство.

2) Първите закони установили институционалните основи на сексуалното подчинение (със съгласието и под надзора на държавата). Жените сътрудничели на тази система по различни причини: страх, икономическа зависимост от главата на семейството, принадлежност към по-висша социална класа, разделение между уважавани (т.е. конформистки) и неуважавани (т.е. неконформистки) жени.

3) Отношенията между мъжете и средствата за производство са били непосредствени; отношенията между последните и жените са били опосредствани от мъжете.

4) Символичното обезценяване на жените в отношенията към божественото се е превърнало в основополагаща метафора на християнството, юдаизма и исляма (Lerner, 1986, pp. 8-10).

Патриархатът далеч не е само историческа реалност. Той е неразделна част от организацията на институциите и от всекидневните практики. Накратко казано, патриархалната организация прави мъжете „шефове“ на жените на всяко ниво на обществото. Противоположното понятие не е матриархат, а партньорство между половете.

Една феминистка перспектива прави както жените, така и мъжете способни да освободят умовете си от патриархалните начини на мислене, институции и практики. Тя ги прави способни да очертаят свят, свободен от господство, основано на пола.

Историята на източноевропейските държави сама по себе си е белязана от патриархално минало, което обаче е по-различно по характер от онова, което постулират западните теории. До междувоенния период патриархатът разчита предимно на традиционни ценности (религиозни, културни и политически). Типът икономика, базиран на семейно земеделие, а също така и общинната организация правят жените малко зависими от мъжете от гледна точка както на дохода, така и на статуса. Модерният патриархат (статусна и финансова зависимост) на Запад се развива паралелно с процесите на индустриализация, на разделяне между продуктивните и репродуктивните дейности и между публичната и частната сфера. Последното разделение създава голям брой домакини, които са напълно зависими от своите съпрузи по отношение на дохода си, въпреки че с течение на времето си осигуряват политически права. В Източна Европа и бившия Съветски съюз, както и в много централноевропейски страни, индустриализацията беше постижение на комунизма. При комунизма жените, както и мъжете, имаха задължението да печелят доходите си с общественополезен труд. Комунизмът може да се характеризира като смесица от традиционалистки патриархат в частната сфера и семейството, егалитаризъм в сферата на производството и държавен патриархат в политическата сфера. Модерният патриархат печели територия през периода на посткомунистическия преход, когато достъпът на жените до пазара на труда започва да се редуцира и те стават все по-зависими от съпрузите си за своите доходи (особено вярно за по-младите жени). Комунистическият егалитаризъм се срути, а заедно с него и държавният патриархат. Въпреки формалното равенство, изразено в законите, мъжете продължават да господстват в политическата власт, в икономиката, в сферите на управлението, културата, образованието и медиите.

1.6.2. Мизогиния

Мизогинията е страх или омраза, или пренебрежение, или присмех към жените. Започвайки с втората вълна на феминизма, терминът „мизогиния“ отстъпва на други понятия, на които се отдава предпочитание, като сексизъм или фалоцентризъм. Понятието „сексизъм“ се смята за по-широко от „мизогиния“. Докато последното има психологически конотации, първото покрива области като етиката, правото, политиката и социологията.

Страхът, омразата или пренебрежението към жените все още са широко разпространени. Главният източник на подобни нагласи следва да се търси в биологическия детерминизъм и интерпретацията на естествените различия като пречки (специално за жените). Особено често форма на мизогиния е обявяването на жените за ирационални, непредсказуеми, алогични, невъзможни за разбиране (оттук и чувството на страх или пренебрежение). Докато мъжете можем да „не разбираме“, жените е „невъзможно да разберем“.

Разглеждането на мъжете като нормаТА и като модел на утвърждаването, присъщо на мъжествеността, като единствения модус на автентично човешко утвърждаване имаше съществено влияние върху егалитаристкия феминизъм, който търсеше да имитира „прототипа“. Понастоящем този възглед се смята за форма на феминистка мизогиния (тъй като е пренебрежителен към жените и към характеристиките, присъщи на женствеността). Като оценностява различието, егалитаристкият феминизъм преконфигурира женствеността и женското като културно значими.

1.7. Сексизъм

Сексизъм е доктрината на мъжкото превъзходство заедно с множеството убеждения и нагласи, които я подплатяват – социални уредби, политики, език и практики, наложени от мъже – и които изразяват систематичното и често институционализирано убеждение, че жените са подчинени, а мъжете стоят по-високо (мизогинистката форма на сексизма). Патриархатът е социалният строй, който подчертава тази идеология. Дори когато институционалният патриархат е премахнат и заменен с държавен патриархат, както в бившите комунистически страни, социалните и семейните отношения остават сексистки.

Сексизмът се изразява в религията, митовете, законите, институциите, философията, политиката и всекидневните нагласи към пола.

Докато сексизмът остава господстващата идеология за пола, патриархатът ще има резервоар за възраждане и развитие. Подобна идеология служи, за да подкопае онези законови промени, които биха могли да гарантират недискриминация и равенство на възможностите.

Сексизмът, както и расизмът, е патерналистичен. Смята се, че по-висшият пол (точно както „по-висшата“ раса) дарява бащинското си благоволение на по-низшите същества („слабия“ пол). Първият е закрилящ и властен спрямо последния, който е привидян като беззащитен.

За да се запази това състояние на нещата, жените трябва да бъдат държани в неведение за идеологическите алтернативи, да не им се позволява да концептуализират своите проблеми като групови интереси, които могат да бъдат превърнати в политики (т.е. те не трябва да осъзнават своята сила, трябва да им се попречи да се превърнат в политически личности). Жените трябва да бъдат държани разделени една от друга.

Понастоящем сексизмът се проявява под маската на по-„изтънчени“ форми на дискриминация: негласно изключване от високодоходни длъжности и професии, практическо обучение или обучение по спорт, различно за момчета и момичета, насърчаване на момичетата да избират „женски“ професии, подценяване на авторитета на жените в различни професии и дори в частното поведение (напр. отказа от сексуални аванси) и използване на образи в медиите, които уронват престижа на жените (жените като същества, които използват телата си, а не интелекта си).

1.7.1. Институционален сексизъм

Институционалният сексизъм се отнася до сложен корпус от социални договорености, правила, практики, процедури, закони и политики, които привидно са полово-неутрални, но които в действителност водят до неблагоприятно третиране на жените, които са обект на дискриминация по силата на това, че са жени, или (по-рядко) на мъжете поради това, че са мъже.

Обръщайки се към въпроса за институционалния сексизъм, трябва да се имат предвид *следствията* от конкретни практики и политики, а не *мотивациите* на мнозинствата. Това отношение трябва да се приеме, защото институционалният сексизъм може да бъде непреднамерен, т.е. може да действа при отсъствието на осъзнати предразсъдьци по отношение на пола. Институционалната дискриминация по пол е по-изтънчена, по-сложна и по-малко видима, отколкото индивидуалната

дискриминация по пол, която е въпрос на убеждения и нагласи. В резултат на институционални политики, институционалният сексизъм изглежда безличностен и следствията от него по-лесно могат да бъдат отречени или пренебрегнати (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.7.2. Изтънчен сексизъм

Има много начини, по които се проявява изтънченият сексизъм:

– *Снизходителна галантност* – закрилническото, патерналистично и подчертано учтиво отношение към жените. На подобни отношения се гледа с добро око, особено след аскетичното другарство на комунистическите режими.

– *Обезкуражаващо насърчаване* – противоречиви послания към жените, отнасящи се до техните качества, способности и интелект. От една страна, жените биват насърчавани да действат, вместо просто да бъдат; сами да напредват, вместо да помагат на други да напредват; да се стремят към успеха, вместо да го правят възможен за други. При все това, от друга страна, на пътя им се поставят препятствия. Жените биват насърчавани да се обучават на всички нива на висшето образование. Но когато въпросът опре до повишения, те в повечето случаи остават асистентки на професори-мъже. Липсата на партньорство в семейството е пример за такова препятствие.

– *Приятелски тормоз* – сексуално поведение, което привидно е безобидно и доброжелателно, но в действителност създава дискомфорт, заплахата и задръжки.

– *Колегиално изключване* (доброжелателно пренебрежение) – жените биват карани да се чувстват невидими или незначителни чрез физическа, социална и професионална изолация. Добре е известно, че мъжете са по-добре организирани в мрежи и клубове на основата на своите интереси. Положението на мъжете в ръководните структури на университетите, дори когато са избирани от колегите си жени, прикрива една форма на изтънчен, често непреднамерен сексизъм.

Привидно жените са третирани като равни, но всекидневната практика показва, че това отношение е в подкрепа на свободата на мъжете, увеличавайки отговорностите на жените. Тази изтънчена форма на сексизъм е известна като освобождаващ сексизъм. Тя включва и свободата на мъжете от управленски задачи. Жените участват в тази „конспирация“ като във форма на благосклонна експлоатация (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.8. Сексистки и несексистки език

1.8.1. Сексистки език

Сексистки език е не само този, който изключва, обижда или тривиализира жените. Това е също език, който изключва, обижда или тривиализира мъжете. Сексистки език понякога се използва непреднамерено, поради невежество или безразличие (напр. „министър“/„ректор“ вместо „министърка“/„ректорка“). Тази ситуация възниква в езици, позволяващи съгласуване по род.

Начините, по които жените биват назовавани от мъже, особено в публичното пространство, с малко име или галено (скъпа, сладка, мила, млада госпожо), също се смятат за сексистки, въпреки че привидно са добронамерени и приятелски. Най-често този начин на изразяване отразява положение на власт, от което жените биват третирани като подчинени, макар и уважително. Подобно езиково отношение не е реципрочно. На жените не е позволено да се обръщат към мъжете със същите думи, без да подкопават авторитета и положението им, използвайки език, смятан в най-добрия случай за ироничен, а понякога дори за безсрамен (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.8.2. Несексистки език

Несексисткият език гарантира еднакво езиково отношение, което е недискриминационно *както* към жените, *така* и към мъжете.

От 1980 г. насетне редица организации и институции, особено професионални асоциации и университети, разработват несексистки речеви ръководства или кодекси. Издателствата все повече започват да печатат такива материали (особено в англо-саксонския свят). В съвременното западно общество, поне в публичния дискурс, нормите на несексисткия език са разпространени и се спазват. Такива ръководства трябва да се разработят за всеки отделен език и могат да се превеждат само като обща идея.

Ръководствата препоръчват употребата на особени изрази (напр. „те“ вместо „той“ при неконкретизирани референти; смесени форми като „той/тя“ или „той или тя“); употреба на неутрални изрази като „лице“ вместо „човек“ – замяна на „председател“ с „председателстващ“¹ (вж. LSA, 1992). Използването на мъжки род (той, човек) просто закрепва убеждението, че мъжете са истинските представители на човечеството, референциалната норма, докато жените са отклонение от тази норма.

¹ На английски: *chairperson, spokesperson* вм. *chairman, spokesman* – бел. прев.

Дискусиите за несексисткия език се превръщат все повече в част от един по-обширен дебат за *политическата коректност*. Доктрината за политическата коректност спомага за избягването на дискриминационни практики в езика и поведението и е остро критикувана за вменияването ѝ ограничаване на свободата на изразяване и за своята понякога смешна терминология. Въпросът за възможността за промяна на нагласите към лица от различен пол, религия или раса чрез промяна на терминологията остава горещо дебатиран проблем (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.9. Сексуален тормоз

Сексуалният тормоз се онася до упражняването на сексуален натиск в различни форми: искания за сексуални услуги, неприлични забележки, жестове или действия, които притесняват или досаждат на адресата. Тези форми на натиск обикновено се упражняват в контексти на неравна власт. Най-често сексуалният тормоз се случва на работното място и се свързва с нещо, което в крайна сметка представлява форма на унижаващо изнудване. При идентифицирането на сексуалния тормоз трябва да се вземе предвид фактът, че сексуалният натиск не е желан от лицата, над които се упражнява.

Поради широкото проникване на сексуални стереотипи понякога е трудно сексуалният тормоз да се разграничи от поведение, смятано за нормално. Има два разпространени мита, които подхранват объркването за това, кое е нормално и кое – отклонение. Според първия от тези митове мъжете имат по-силни сексуални желания, отколкото жените. Следователно за тях е естествено да се опитват да завладеят „плячката“ си. Според втория мит жените молят и заслужават да бъдат завладявани с всякакви средства. Сексуалният тормоз често се интерпретира, особено от мъжете, като проява на сексуално привличане от другия пол.

Съществуват обективни критерии, които могат да помогнат за разпознаването на сексуалния тормоз: 1) липса на съгласие; 2) несвоевременност на действието; 3) нападателно и настойчиво поведение; 4) липса на търпимост (вж. Le Moncheck and Hajdin, 1997).

В академичните среди са налице подобни явления, особено между мъже-преподаватели и студентки, мъже-професори и асистентки или между мъже – декани, ректори или ръководители на катедри, от една страна, и жени – преподаватели и секретарки, от друга. Не е изключение професионалното атестиране и издигане на основата на сексуални услуги.

1.10. Позитивни действия

Позитивните действия се отнасят до институционални политики, предвидени да открият за жените области, които по традиция са били достъпни за мъже. Като примери за позитивни действия могат да се посочат следните:

1) делът на лицата от един пол, наети (или приети) във фирма, училище или факултет, трябва да бъде горе-долу равен на дела на кандидатите от този пол;

2) в случаи на еднаква компетентност жените са предпочитани пред мъжете;

3) забрана на сегрегацията по пол на работното място и в рекламата;

4) по-високи заплати в областите, където заетите са предимно жени, според принципа на сравнимата стойност (т.е. зле платената работа в секторите с преобладаващ брой жени е също толкова стойностна, колкото добре платената работа в други сфери).

Аргументите против позитивните действия могат да се обобщят, както следва:

1) Предпочитането на жени в името на минала несправедливост (дискриминация в миналото) предполага несправедливост към мъжете в настоящето. Ако всяка дискриминация е *prima facie* несправедлива, то позитивното действие е несправедливо.

2) Пазарните механизми трябва да бъдат оставени да действат сами. Фактът, че жените се концентрират в сектори с ниско заплащане или че някои предпочитат домакинството, е въпрос на личен избор. Ако жените желаят да получават по-добро заплащане, те трябва да се опитат да постъпят в сектори, където са възможни по-високи заплати. Принципът на сравнимата стойност на труда (между сектори със значителни разлики в заплащането) не бива да се прилага.

3) Позитивните действия не допринасят с нищо за преоценката на домашния труд. Те са ограничени до участието на жените в публично достъпния пазар на труда. Позитивните действия просто помагат на жените, които са създали кариери, подобни на тези на мъжете.

Главният аргумент в подкрепа на позитивните действия е, че докато реалният живот поражда неравенства, позитивните действия са необходими, за да поправят изкуствено създадените неравенства (неравенства, породени от предубежденията, въплътени в институции и т.н.) между мъже и жени. Фактът, че законът гарантира равенството между

половете, не прави това равенство факт. Дискриминацията в миналото се отразява в сегашното неравенство на възможностите въпреки егалитарната законодателна рамка. Следва, че меритократичният принцип, според който жените не бива да бъдат подкрепяни посредством позитивни действия, позволява продължаване на несправедливостта от миналото.

Едно от благоприятните следствия от позитивните действия е, че много компании, фирми, институции и организации експлицитно са приели принципите за равенство на възможностите. С други думи, докато максималистският принцип на позитивните действия е по-непопулярен днес, умереният принцип на равните шансове все повече се налага.

Главните проблеми във висшето образование са маскулинизацията на няколко области (особено бизнес- и техническите специалности) и феминизацията на други (особено хуманитарните). Някои професии започват да се превръщат в женски и да претърпяват санкции във финансово и статусно отношение, докато други се маскулинизират и все повече се асоциират с висок доход и престиж. В подобни случаи е възможно да се въведе квотна система при приема, напр. минимум 40 % и максимум 60 % от всеки пол (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.11. Пол и образование

Училищата и институциите за висше образование са белязани от норми, стереотипи и идеологии, свързани с пола. Моделите на пола, предписвани от официалното образование, са много важни за бъдещото предназначение и интеграция на индивидите в обществото. Училището допринася по различни начини за сегрегацията наполовете, като създава мъже и жени с различни проекти, предпочитания и компетентности. То често ограничава средствата за изразяване на индивида в публичния живот (особено в случая на жените), както и в частната сфера (особено в случая на мъжете).

В продължение на дълго време формалното и неформалното образование на жените са се различавали съществено от тези на мъжете. Момчетата не са имали достъп до образование, особено до висше образование. Въпреки забележителния прогрес, постигнат през последните десетилетия, в образованието все още съществува дискриминация между мъже и жени, момчета и момичета. Международните статистики сочат например, че повечето неграмотни възрастни в света са жени, както и че повечето деца, които отпадат от училище, са момичета.

Въпросите, отнасящи се до свързаното с пола измерение на образованието, могат да бъдат разгледани в количествен ракурс – по отношение на абсолютен брой и производна статистика (индекси като нива на грамотност, нива на прием, нива на оцеляване в училище, нива на завършване) или на чувствителни към пола индекси (като онези, които се използват в докладите за човешкото развитие), или в качествен ракурс – по отношение на това, какво се изучава в училище и как се изучава, до т.нар. латентна програма.

По-конкретно, за дискриминация по пол в образованието можем да говорим, когато:

– статистиката сочи: ограничен достъп на един пол до определени нива на образование; основани на пола разлики в нивата на отпадане или неграмотност; разлики по пол в критериите за подпомагане и в нивата на образование; дисбаланс по пол в специализациите след завършване; дисбаланси (и последиците от тях за мъже и жени) между предлагането и търсенето на образование и професионално обучение на пазара на труда; основани на пола йерархични структури в администрацията и управлението на висшето образование;

– качествените данни сочат сексизъм в програмите: в съдържанието на програмите, учебниците, дидактичните материали (квази-невидимостта на жените в историята, акцентът, поставян върху политиката в историята вместо върху историята на всекидневния живот, стереотипи за полово-специфичните роли, прокарвани в илюстрациите и текста на учебниците и т.н.); училищната среда („женска“ среда в първите години на средното образование, която сякаш благоприятства момичетата и създава враждебна среда за момчетата; сексуален тормоз и т.н.); различни очаквания и оценки, основани на пола на ученика, както от страна на учителите, така и от страна на самите ученици (включително изненада от представянето на момчета/момичета в някои области); изтънчено създаване на етикети и въздействието му върху учениците и т.н. Тези аспекти не са били предмет на задоволително изследване в Централна и Източна Европа и в новите независими държави.

Дискриминацията по пол в образованието, независимо дали скрита или явна, може да се открие на нивото на: 1) резултатите; 2) структурата на образователните институции (пирамидалния модел); 3) образователното съдържание.

Могат да бъдат идентифицирани хоризонтални различия по пол (напр. феминизацията или маскулинизацията на области на обучение), както и вертикални различия по пол (напр. различни заплати и различ-

ни назначения на професионални и управленски длъжности, основани на пола).

Феминистките педагози критикуват властовата позиция на учителите и преоценяват отношенията им с учениците от гледна точка на пола. Те поставят акцент върху личния опит като важен източник на знание (учене от опита). Феминистките педагози проблематизират понятието за различие и често употребяват методи на преподаване/обучение, които използват двойната визия (ангажирано релационно преподаване, което акцентира върху взаимодействието и съвместното създаване на знание). Много образователни институции в Източна Европа допускат дискриминация и несъзнателно насърчават асиметриите. Те са нечувствителни към пола, вместо да са ангажирани с пола (по: Miroiu and Dragomir, 2002).

1.12. Феминизъм и академичен феминизъм

1.12.1. Феминизъм

В много широк смисъл феминизмът е защита на правата на жените. Това включва минимум две предположения:

- 1) Жените систематично са поставяни в подчинено положение (чрез подчинение или потискане);
- 2) Отношенията между половете не са нито природно дадени, нито неизменни, а са резултат от социална организация и от мизогинна култура. Те са несправедливи по отношение на жените и е необходимо да бъдат променени чрез политическа ангажираност.

В бившите комунистически страни употребата на термина *феминизъм* се оказва проблематична поради разпространеното невежество, от една страна, и един постоянен страх от идеологии, от друга. Смята се, че понятието има негативни конотации (рязка и агресивна войнственост) или че е непригодно за посткомунистическия опит (при комунистическото управление жените бяха издигани със сила, често според квоти, което противоречи на критерия за избор). Поради тази причина много мъже и жени, които активно подкрепят правата на жените и равенството на половете и които таят нагласи, сходни с тези на феминисткото движение, предпочитат да не приемат феминизма открито. Друга причина за отхвърляне на термина е невежеството по отношение на истинската история на феминизма в Централна и Източна Европа. Историческата ортодоксия беше класовата борба, а отскоро – съпротивата срещу комунизма.

Независимо от резервите и терминологичните антипатии феминизмът е дал и все още дава важен принос за промяната на положението на жените и на полово-определените роли. В рамките на феминизма са развити критическата теория, нови изследователски области, политически идеологии със съществено въздействие върху публичния живот. Неимоверно са се увеличили възможностите на жените от гледна точка на достъпа до почти всяка област, както и тяхната независимост и самоутвърждаване.

Водещата идея на феминизма през последните десетилетия – „личното е политическо“, подсказва разширяване на политическия анализ в частната сфера (разглежда се и като отношения на власт). Домашното насилие или родителските отговорности към отглеждането на децата бяха разгледани като политически въпроси. Типът власт, към който бяха насочени феминистките анализи, е патриархалната власт. В широките рамки на феминизма е налице голямо разнообразие от течения: либерален феминизъм, социалистически феминизъм, радикален феминизъм, постмодерен феминизъм, еко-феминизъм. Тези течения взаимно си влияят, като всяко насочва вниманието си към един централен аспект от еманципацията и самоутвърждаването на жените.

Най-общо погледнато, феминизмът се появява в Централна и Източна Европа през първата половина на XIX в. и се развива в посоки, съвместими със западния феминизъм, но също и с културните, социалните и политическите реалности в региона. При комунистическото управление феминистките изследвания и феминисткото движение въобще бяха невъзможни поради официалния егалитаризъм, от една страна, и нетолерантността към други идеологии и политики, от друга (освен в случая на бивша Югославия). Женските организации бяха напълно контролирани и манипулирани от управляващите комунистически партии.

След 1990 г. феминизмът все повече си осигуряваше място както в сферата на изследванията, така и в тази на активизма и политическата борба.

1.12.2. Академичен феминизъм

Обичайните конотации на академичния феминизъм са отрицателни: елитизъм, отчуждение от действителните, земни проблеми на жените; отчуждение от женското движение и от феминист(к)ите, ангажирани с практическа работа в полза на жените. Академичните феминист(к)и се разглеждат като създателки на абстракции, изобретателки на проблеми, които не съществуват като такива за жените. Тяхната по-

зиция към хората извън тесния кръг на избраните обикновено се смята за позиция на превъзходство.

Въпреки тези невинаги неоправдани реакции, подемането на феминистки въпроси в академичните среди осигури достъп до теория и научен метод, значително ниво на епистемологичен авторитет за феминистките изследвания и теории, както и способността за научна легитимация на феминистките политики.

Академичният феминизъм трябва да се разбира и като реакция срещу сексизма в академичните среди (маргинализация, по-ниски длъжности и по-малки заплати). Жените започват в изначално неизгодно положение в среда, доминирана от мъже, но са привилегирани от гледна точка на културния капитал (Bourdieu, 1988). Академичната среда е враждебна поради мъжката си организация – йерархична и авторитарна. Не е желателно жените просто да се интегрират в тази среда. Те би трябвало да поставят под въпрос нейните принципи, ценности и практики и особено тенденцията на тази среда да скъса с всекидневието и да пренебрегва частния живот като предмет на изследване.

Жените с феминистко съзнание и феминистки теоретичен подход си проправиха път в университетите преди 30 години (в Северна Америка, Австралия и Западна Европа). В Източна и Централна Европа процесът е по-бавен. Феминист(к)ите в академичните среди могат да помогнат за увеличаването на шансовете на други жени да получат важни длъжности и да правят значими изследвания. Те са активни в независимите изследователски центрове, създават и редактират литература по въпросите на пола, сътрудничат с вътрешни и международни организации, за да създадат адекватно знание за икономическото, политическото, културното и семейното положение на жените и да окажат подкрепа за определянето на политиките по отношение на пола. В някои случаи те може би повтарят грешките, които първоначално са породили недоверие към академичния феминизъм: придържане към западни теории и позиция, отдалечена от местните особености на техните общества.

1.13. Изследвания на жените, на пола или феминистки изследвания

Появата и развитието на „Изследвания на жените“ (women's studies) като академичен продукт на феминисткото движение може да се смята за една от най-забележителните иновации в програмите на висшето образование през последните десетилетия.

„Изследванията на жените“ са изследвания, обикновено *осъществени от жени* (а в последно време и от все по-голям брой мъже), *отнасящи се до жени* (стремящи се да обяснят социалното им положение, да анализират патриархата на институционално, идеологическо и субективно ниво) и *в полза на жени* (помагащи им да разберат своята идентичност от несексистка позиция).

„Изследванията на жените“ и техните два компонента – образователното и изследователското измерение – търсят отговори на въпроси като следните: Защо интелектуалната продукция е създавана предимно от мъже и защо пренебрегва опита на жените? Защо жените не са добре представени – както като обект, така и като субект, в главните области на знанието? Каква е значимостта на възгледите на жените за културата, обществото и икономиката?

„Изследвания на жените“ е обобщаващ термин, обхващащ широк диапазон от интердисциплинарни, трансдисциплинарни и мултидисциплинарни изследвания, в които са включени множество предмети, методи и теоретични възгледи. Отправяйки предизвикателство към традиционните изследвания и теории, изследванията на жените предлагат смяна на перспективата в области като социалните науки, литературознанието и изкуствознанието и водят до промени на предпоставките в други области.

Някои от причините за разминаванията и прегрупиранията сред онези, които са активни в областта на изследванията на жените, както като привърженици, така и като изследователи, са следните:

– Определението на изследванията на жените като *автономни дисциплини* (което би довело според някои автори до „гетоизация“ на областта) в противовес на тяхната *интеграция* във вече съществуващи университетски програми (което, според други автори, би означавало признаване, че като дисциплина изследванията на жените имат по-нисък статут).

– Самото название на движението. „Изследвания на жените“ е понятие, взето от Северна Америка и експортирано в англоезичните страни. Европейският отговор е „Феминистки изследвания“, което сигнализира феминистката ангажираност с обекта на изследване. „Социални изследвания на пола“ – най-скорошното предложение (т.е. не толкова изследвания на жените, колкото на мъжете и жените), първоначално беше посрещнато с ентузиазъм, но вече се смята за неприложимо (много езици нямат адекватно съответствие) и за прекалено неутрално.

– Връзките на „Изследванията на жените“ с други социални движения. Някои вярват, че „Изследванията на жените“ трябва да са неразривно свързани със социални движения и искания; други виждат областта като автономна (с произход в движението за свободи и винаги в състояние да заимства идеи или да се изгуби в абстрактни теоретични подробности).

– Валидността на „Изследванията на жените“ като теоретична изследователска програма в противовес на приложната практика.

Първоначално промените в учебните програми, предложени и породени от този вид изследвания, доведоха до осъзнаване на факта, че жените до голяма степен отсъстват от знанието и че е налице информационен вакуум, който трябва да бъде запълнен. Втората стъпка беше жените да се разглеждат като обезправена, подчинена група (в курсове като „Жените и политиката“, „Жените и медиите“ и др.). По-късно започнаха изследвания на жените сами за себе си в курсове, фокусирани върху жените, които се опитваха да наложат един вид епистемологически сепаратизъм чрез създаване на нови парадигми.

От неотдавна се правят опити за интегриране с помощта на идеята за „пол“ (gender), смятано за централно понятие. На този етап се поставят под въпрос всички академични дисциплини, за да стане възможна обща промяна в учебните програми, която би подпомогнала един обхвватен поглед към човешкия опит, основан на различието и многообразието (вж. Grünberg, 2001a).

В бившите комунистически страни тези изследвания се появиха – с няколко значими изключения – едва след 1990 г. като курсове, интегрирани в съществуващите програми – като модули по „Социални изследвания на пола“ (gender studies), като „Изследвания на жените“ (women’s studies) или като „Феминистки изследвания“ (feminist studies) (понякога наричани феминология, както в Русия) – както на бакалавърско, така и на магистърско ниво. От 2002 г. Централноевропейският университет в Будапеща предлага и докторска програма по социални изследвания на пола.

Нормативни мерки за поощряване на равнопоставеността на половете във висшето образование

2.1. Международни и европейски конвенции и институции за поощряване на равнопоставеността на половете

- Конвенцията за елиминиране на всички форми на дискриминация срещу жените (CEDAW)
- Пекинската платформа, 1995 г.: необходимост от спазване на принципа на равенство между половете и от институционален подход към борбата против дискриминацията по пол
- Международният договор за граждански и политически права
- Международният договор за икономически, социални и културни права

2.2. Конституции и закони на държавите

2.2.1. Конституции

Националните конституции обикновено забраняват дискриминацията, включително дискриминацията по пол. Те рядко включват норми и принципи на позитивни действия. Сексизмът не е очевиден в повечето централно- и източноевропейски конституции. Езикът обикновено е насочен към „гражданина“ (в мъжки, а не в женски род) въпреки факта, че някои езици позволяват флексия.

2.2.2. Закони и правителствени постановления относно забраната на всички форми на дискриминация

Такива закони и правителствени постановления са нормативни документи на националното законодателство, които се занимават с въпроса за дискриминацията. Всички форми на дискриминация, основана на раса, националност, етническа принадлежност, език, религия, социална група, политически убеждения, възраст, пол и сексуална ориентация, са забранени.

Нормативните актове гарантират принципите на равенство между гражданите, забраната на привилегии и на дискриминация, особено при

упражняване на правото на равно третиране от закона, по отношение на сигурността на индивида, както и при упражняване на политическите и гражданските права. Във всички случаи на дискриминация, упоменати от такива актове, потърпевшите страни могат да съдят за щети, пропорционални на нанесените щети, за възстановяване на ситуацията отпреди дискриминационния акт или за анулиране на резултатите от него.

Неправителствените организации, занимаващи се със защита на човешките права, се радват на *locus standi* винаги, когато в сферата им на дейност възникне въпрос за дискриминация, която вреди на съответната общност или група. Ако индивид се обърне за помощ към такава организация, тя се радва на статута на *locus standi* по отношение на акта на дискриминация, въвличащ и такива индивиди. Както в случаите с други нормативни актове, необходимо е да се създадат институции за мониторинг на проявите на дискриминация и да се предприемат превантивни и/или дисциплинарни действия против онези, които ги извършват.

В случая с висшето образование такъв закон води до забрана на сегрегацията на студентите и на налагането на ограничения на достъпа до всякакви видове образование (напр. военно) заради пола.

2.2.3. Закони за равните възможности

Тези закони vyplъщават един модерен подход към принципа на равенство на възможностите и отношението към мъже и жени от гледна точка на достъпа до образование, работа, култура и информация, както и от гледна точка на достъпа до и участието във вземането на решения. Те постановяват позитивно задължение на публичните власти да действат така, че да осъществяват този принцип. Законът забранява пряката и непряката дискриминация по пол както на работното място, така и извън него, наказва сексуалния тормоз, гарантира равния достъп на жени и мъже до всички сфери на социалния живот и постановява задължението на публичните власти да съдействат за това. Без съпровождащи публични политики и без институции, които да упражняват мониторинг върху приложението на такива закони, те остават просто нормативни актове.

В университетите такива закони водят до политики на позитивни действия при приема на студенти, както и до политики за балансиране по пол на персонала.

2.2.4. Закони за отпуск по бащинство

Такива закони са в подкрепа на принципа за партньорство в семейния живот и по отношение на разпределението на отговорностите за отглеждането на децата между двамата родители. Те насърчават бащите да се ангажират с отглеждането на децата си. Тези закони са част от стратегия, целяща съчетаване на професионалните задължения и семейния живот. Прилагането им дава възможност за стратегическо партньорство между съпрузите в техните кариери.

2.2.5. Закони за образованието

Най-общо казано, тези закони не съдържат никакви дискриминационни мерки, но обикновено не съдържат и експлицитни мерки за равнопоставеността на половете на която и да било образователна степен. Като пример, подготовката за частния живот не е спомената като обща цел. Скрытата дискриминация (напр. в програмите) не се упоменава. Политиките за позитивни действия по отношение на непривилегированите групи не са подпомогнати с експлицитно нормативно съответствие.

2.3. Норми на университетско ниво

2.3.1. Обща рамка

Принципът на равнопоставеност на половете би трябвало да залегне във всяка *университетска харта*.

Стратегическият план на всеки университет би трябвало да включва сред своите цели гарантирането на равнопоставеност на половете сред студентите, преподавателите и служителите, както и специален бюджет за осигуряване на успешното провеждане на такива политики.

Всеки академичен съвет би трябвало да приеме етичен кодекс. Този кодекс трябва да съдържа ясни мерки във връзка с етическите проблеми на отношенията между половете. На основата на закон за равенството и възможностите, а дори и в отсъствието на такъв, академичните съвети би трябвало да приемат ясни мерки по отношение на *сексуалния тормоз*. Във всеки университет би трябвало да действа съвет за равните възможности. Той би трябвало да следи за случаи на дискриминация при приема в програмите за обучение, конкурсите за длъжности, запазването на длъжности, повишенията, атестациите и разпределението на ресурси и други блага, и да предлага наказания и мерки за отстраняване на нарушенията.

2.3.2. Етични кодекси и кодекси на поведение

Поради различията между официалния етичен кодекс и етическите изисквания на различни нива – едно много съществено различие през комунистическия период, повечето сфери и професии в централно- и източноевропейските страни трябва тепърва да приемат свои етични кодекси. Университетите не са изключение. Първата стъпка е изработването на конкретен кодекс, който наред с университетската харта трябва да дава нормативна рамка за отношенията в академичното пространство, за принципите и ценностите, към които университетите се придържат (или би следвало да се придържат).

В следващия раздел се предлагат възможни мерки, които имат пряко или косвено отношение към равенството на половете.

2.4. Предложения за етичен кодекс и кодекс на поведение²

Предлаганият етичен кодекс заявява етическите принципи, ценностите и поведението, очаквани от университетските преподаватели, служители и студенти. Кодексът на поведение е основан на принципите, ценностите и поведението, очертани в етичния кодекс. Той формулира политиките, правилата и насоките, които определят конкретните действия или процедури, приложими към членовете на университета при редица конкретни етически въпроси.

Предлаганият кодекс важи за всички преподаватели, служители и студенти на университета, както и за неговите посетители и партньори.

Университетът насърчава ценностите автономност, академична свобода, справедливост, достойнство, равноправие, откритост, искреност, толерантност, честност, доброжелателност, грижа и отговорност в социалните, моралните, както и в академичните дела.

Предлаганият етичен кодекс е предвиден да подпомага преподавателите, служителите и студентите при идентифицирането и решаването на етически проблеми, които могат да възникнат в периода на работа или обучение в университета. Той е създаден, за да ги направлява в отношенията с колеги, студенти, с университета и с местните, националните и международните общности. Той не изключва и не замества правата и задълженията на преподавателите и служителите според закона.

² Следващите предложения са базирани на Етичния кодекс и Кодекса на поведение на Уестърн юнивърсити, Австралия.

Университетът е сложна организация, състояща се от разнообразни участници от гледна точка на пол, раса, етническа принадлежност, религия, политически убеждения, способности и увреждания, които са в различни отношения помежду си. Това могат да бъдат отношения на власт и/или статус. От съществено значение е всички членове на тази общност да признават и спазват не само собствените си права и отговорности, но също и правата и отговорностите на други членове на общността, както и тези на самия университет.

Преподавателите, служителите и студентите могат да се придържат към конкретни различия и е ясно, че тези лоялности невинаги са в хармония. Задължение на преподавателите, служителите и студентите е да претеглят важноста на тези лоялности във всеки конкретен случай.

2.4.1. Принципи

√ Равнопоставеност и справедливост

Хората трябва да бъдат третирани честно – да не бъдат дискриминирани, обиждани или експлоатирани заради своя пол, раса, сексуална ориентация, етническа група, икономически статус, религия, политическа ориентация и увреждания. Справедливостта засяга споделянето на властта и предотвратява злоупотребите с нея. В една справедлива общност всички нейни членове могат да получат достъп до възможности, които им позволяват да вземат пълно участие в общността.

√ Равнопоставеност при достъпа до работни места и образователни програми

Университетът се стреми да отстрани всички пречки пред възможностите и условията на работата и предоставянето на университетски услуги. Университетът се ангажира с осигуряването на среда на равни възможности, свободна от дискриминация, както и на позитивни действия за сегашните и бъдещите преподаватели, служители и студенти в преследването на техните академични цели и реализирането на техния потенциал да допринасят за изпълнение на мисията на университета.

√ Тормоз

Университетът се ангажира да поддържа среда, свободна от тормоз. Тормоз в такива форми като сексизъм, расизъм, шовинизъм, хомофобия или малтретиране е несъвместим с институционалната политика на равните възможности и представлява отказ от зачитането на достойнството и правото на преподаватели, служители и студенти на

справедливо отношение и уважение. Тормозът може да бъде опасен за климата на подобаващия академичен живот и общност.

Университетът е приел следната декларация за политиката на равни възможности: Университетът се ангажира с политика на равни възможности за работа и обучение. Университетът приема, че носи отговорност за създаването на среда, свободна от дискриминация, и за осигуряването на безпрепятственото действие на принципа на личните качества. Университетът ще предприеме мерки, за да гарантира, че неговите структури са свободни от пряка или косвена дискриминация по пол, брачен статус или бременност, раса, възраст, сексуални предпочитания, религиозни или политически убеждения, увреждания, семейни отговорности и семейно положение.

√ АКАДЕМИЧНА СВОБОДА

Академичната свобода е в съответствие с академичната автономия и се признава и защитава от университета като съществена предпоставка за правилното провеждане на преподавателската и изследователската дейност. Преподавателите и изследователите трябва да показват ангажираност към свободата на научните изследвания и трябва да упражняват традиционните си права, за да изучават социалните ценности и да критикуват и отправят предизвикателства към обществените нагласи в духа на отговорно и честно търсене и разпространение на знание.

Университетът ще се стреми да защити преподавателите и студентите от всякакви опити за потъпкване или ограничаване на тази свобода, включително пренебрежително и заплашително отношение към някои области и теми. (Тук трябва да се отбележи, че теми, свързани с пола и програмите по социални изследвания на пола, много често са обект на подобни отношения.)

2.4.2. Уважение към хората

Отношението към хората трябва да бъде като към личности, чиито права следва да се зачитат и закрилят според принципите на недискриминация и равни възможности. Тяхната автономност, както и личното им достойнство трябва да бъдат защитавани. Главната отговорност в един университет е опазването на правото на лично развитие и постижение. Членството в една общност обаче означава, че индивидите имат не само права, но също и задължения, и отговорност да действат открито и честно. Уважението към личността изисква например при не-

съгласие да се подхожда с разумни аргументи, а не чрез употребата на език (думи, етикети, стил и тон), който води до неуместни нападки или унижаване на слушателя.

2.4.3. Конфликти на интереси

Преподавателите и служителите би трябвало да вземат подходящи мерки, за да избягват или да се справят по уместен начин с всяка ситуация, в която могат да имат или да изглежда, че имат, конфликт на интереси, който пряко или косвено би могъл да компрометира изпълнението на задълженията им. Непредприемането на такива мерки и продължаването на конфликта на интереси могат да доведат до дисциплинарни действия. Например някои отношения, които могат да предизвикат конфликт на интереси, са: семейни отношения, емоционални отношения (включително всички романтични и/или сексуални отношения), лични или семейни конфликти, антагонизми, близки приятелства и финансови отношения. Университетът ще вземе всички мерки, за да предотврати nepотизма и/или отношенията от „мафиотски“ тип. Когато например някой е романтично и/или сексуално обвързан с друго лице от университета, той/тя би трябвало да не участва в атестирането на другото лице (било като студент или като подчинен).

2.4.4. Конфиденциалност

Преподавателите и служителите трябва да се стараят да зачитат конфиденциалността на студентите и да дават информация само когато са специално оторизирани или за легитимни академични цели (такъв е случаят и с личните молби за конфиденциалност по отношение на брачния статус, сексуалната ориентация или скрити увреждания). Служителите, които имат достъп до официална документация и информация на университета, трябва да полагат усилия да поддържат целостта, конфиденциалността и приватността на такава информация с оглед защитата на всеки засегнат индивид. Членовете на университетската колегия трябва да опазват конфиденциалността на устните разговори, когато са помолени за това. Личните досиета са строго конфиденциални документи, засягащи преподавателите и служителите.

2.4.5. Интелектуална собственост

Интелектуалната собственост се състои от патенти и авторски права във връзка с различни типове работа. Интелектуалната собственост се признава от университета, който постановява, че печалбите трябва

да осигурят равностойна отплата на авторите на интелектуалната собственост както като стимул, така и като възнаграждение, а също така и на самия университет. В духа на етиката и на професионалната честност и благодарност всички участници в различните етапи на изследователска дейност, резултатите от която стават публично достояние, трябва да бъдат упоменати. (Необходимо е да се отбележи, че понякога жени биват помолени да поемат отговорността за определени етапи от дадена изследователска дейност, без да бъдат упоменати като съавтори или участници.)

2.4.6. Приемане на облаги и подаръци

Преподавателите и служителите не трябва да искат или да приемат облаги или подаръци, ако това може да се сметне за подтикване към определени действия или да вмени на служител задължение, което може пряко или косвено да го/я компрометира или да повлияе на изпълнението на задълженията му/ѝ. Строго се забранява искането или получаването на сексуални услуги от преподавателите и служителите по силата на тяхното положение по отношение на онези, които предлагат подобни услуги.

2.4.7. Външна заетост и частна практика

Професионалната и консултантската работа извън университета не трябва да влизат в конфликт с интересите на университета.

2.4.8. Лична и професионална отговорност

Принципът на поемане на лична и професионална отговорност изисква хората да избягват да причиняват вреда на другите и в същото време да показват коректно поведение за постигането на обща цел. Очаква се те да опазват правата на другите и да зачитат многообразието на култури и опит. Тези, които са достатъчно силни да отстояват правата си, имат реципрочното задължение да се грижат за зависещите от тях. Университетът следва да полага грижи, за да улеснява работата и себеосъществяването на студенти и преподаватели.

2.4.9. Лично развитие и постижения

Всички преподаватели и студенти трябва да развиват и поддържат знание и разбиране на своята област на изследване или професионално поле, както и непрекъснато да се стараят да подобряват резултатите от работата си с акцент върху качеството. Членовете на академичната общ-

ност следва активно да търсят пътища за подобряване на качеството на своята работна. Студентите трябва да се стремят към пълноценно използване на възможностите за обучение, докато са в университета. Съобразно с принципите на етиката на обгрижването, за да улесни постиженията и да елиминира пречките пред личното развитие, университетът трябва да предприеме специални мерки за подпомагане на бременните жени и да предлага детски градини за децата на студентите и служителите.

2.4.10. Използване на университетската база и оборудване

От членовете на университетската общност се очаква да използват базата и оборудването на университета ефективно, грижливо и честно. Ресурсите следва да се разходват икономично, да се предотвратяват злоупотребите и да се избягват разхищенията. Ресурсите не бива да се използват за лични цели, освен ако за това не е дадено изрично разрешение в съответствие с политиката на университета. Базата не може да бъде монополизирана според извънпрофесионални критерии (напр. не може на студентките да се отказва достъп до технологично оборудване под предлог, че е опасно, с изключение на вещества или радиация, които могат да засегнат бременността).

2.4.11. Публични коментари

Членовете на академичната общност се насърчават да правят публични коментари. Когато представляват университета, от тях се очакват най-високи етични и професионални стандарти, преди всичко поради чувствителността на общността към някои въпроси. Като частни лица преподавателите и служителите имат право да правят публични коментари. Ако някой коментира публично въпрос, който не е в неговата/нейната професионална компетентност, той или тя трябва да поясни, че говори в качеството си на частно лице. При публични коментари, направени от членове на академичната общност от името на университета или в качеството им на официални негови представители, следва да се избягват думи и изрази, предполагащи предразсъдъци или дискриминация по пол, раса, сексуални предпочитания, етническа принадлежност и т.н.

2.4.12. Правото на неподчинение

Студентите, преподавателите и служителите имат правото да не се подчинят, когато техните ръководители в академичната йерархия явно

нарушават човешки права, университетската харта или етичния кодекс, и да изразят отношението си и причините за неподчинение.

За да бъде действен такъв кодекс, са необходими и допълнителни актове, като:

- държавно законодателство;
- университетска харта;
- наредба за равни възможности и позитивни действия;
- наредба против дискриминацията по пол;
- наредба против расовата дискриминация;
- компенсация за увреждания;
- наредба против сексуалния тормоз;
- насоки за поведение на работното място;
- наредба за отношенията на работното място;
- насоки за работата и семейството;
- споразумения за работното място;
- наредба за свободата на информация;
- насоки за политиката на интелектуална собственост;
- правила за интелектуалната собственост;
- насоки за изследователска етика и против неправомерно поведение на изследователите;
- наредба за финансовата администрация и одит;
- наредба за антикорупционна комисия.

2.5. Сексуален тормоз и елиминирането му от академичната среда

Сексуалният тормоз едва ли е единствената форма на тормоз. Индивидите могат да бъдат тормозени поради религиозни, етически, расови и политически причини или заради физически увреждания. Сексисткото поведение, както и многократните и демонстративни мизогинистки изказвания сами по себе си са форма на тормоз. С други думи, те засягат средата, в която живее личността; те обиждат, застрашават и водят до понижени нива на успеваемост. Когато остане ненаказано, подобно поведение води до ниско самочувствие, до неоправдано чувство на вина и до отчуждение. Дори по-лошо, понякога то води до напускане на работа и до ментални смущения.

Академичната среда може да бъде и често бива засегната от тормоз, от гледна точка на пола – от сексуалния тормоз. В много случаи той е източник на, както и резултат от неравенството на половете.

Университетите в Централна и Източна Европа трябва да въведат конкретни правила и политики по отношение на тормоза, независимо дали такива политики са постановени от законите³.

Университетът подкрепя съществуването на една резиденциална академична общност, всички членове на която имат право на пълноценно и равнопоставено съществуване в среда, свободна от тормоз, експлоатация и заплахи. Университетът гарантира зачитане на правата, привилегиите и предпочитанията на всеки един от своите членове.

Действия, които създават атмосфера на заплаха, страх и враждебност, се смятат оскърбителни за всекиго. Всеки член на университетската общност трябва да си дава сметка за факта, че университетът се противопоставя на сексуалния тормоз и че последният е абсолютно забранен както от закона, така и от вътрешните норми и политики на университета. Университетът трябва да предприеме всички необходими стъпки за предотвратяване и поправяне на последиците, а когато е необходимо – да вземе мерки срещу поведение, което противоречи на неговите норми и практики.

2.5.1. Дефиниране на сексуалния тормоз

Сексуалният тормоз е поведение, водещо до дискомфорт и до намаляване на образователните и професионалните резултати на лицето, към което е насочен, и смуцаващо за това лице. Жертви на сексуален тормоз могат да бъдат както жени, така и мъже и сексуален тормоз може да е налице както между лица от различен пол, така и между лица от един и същи пол.

Ето няколко примера за действия или поведение, които се смятат за сексуален тормоз:

– настойчиво поведение, целящо сексуални отношения, чрез писма, телефонни обаждания или натрапване на друго лице, когато последното ясно е дало да се разбере, че подобно поведение не е желателно;

– подмятания със сексуална конотация, отправяни многократно от лице на висока длъжност към неговите или нейните подчинени въпреки волята на последните;

– студент/ка, който/която отказва частна среща със свой преподавател и в резултат получава наказателна оценка (същото може да се случи и с преподаватели или служители в университета, особено когато е налице разлика в йерархията);

³ Следващото изложение се базира на: Princeton University Health Services, 1989-1999, PUHS Publications on-line <<http://www.princeton.edu/pubs/program/shtml>>.

– в публични пространства (кафета, фойета и др.) групи от студенти систематично се натрапват на други, което води до избягване на тези места от лицата, които намират подобно поведение за оскърбително или нежелателно;

– систематични сексистки изявления, шеги със сексуална конотация или сексуални фантазии въпреки факта, че околните протестират против такова поведение;

– изпращане на нежелани неприлични или порнографски материали на друго лице, без то да ги е искало;

– докосване на друго лице по еротичен начин без негово съгласие.

2.5.2. Политика

Университетът определя нежеланото сексуално натрапване, искането на сексуални услуги и други вербални или физически действия като сексуален тормоз, когато:

– приемането или отхвърлянето на такива действия обуславя преподаването, повишаването в длъжност или участието в академични дейности;

– приемането или отхвърлянето на такива действия обуславя оценяването на студентите и преподавателите или служителите чрез решения, засягащи лицата в академичната среда;

– такова поведение поражда заплаха, враждебност и/или оскърбява и по този начин засяга работата, академичните резултати, стила на живот и средата на друго лице.

2.6. Мерки на ниво университет и факултет

• Университетът следва да сформира орган и да назначи лица за мониторинг и вземане на решения при подобни случаи.

• Факултетите следва да изберат съветници от средите на студентите и преподавателите (студентски омбудсман или служител, отговарящ за позитивни действия), орган за етическата и академичната дисциплина и служба, отговаряща за сигурността в академичната среда (в кампусите и университетските сгради).

• Университетите следва да направят публично достойние начините, по които разглеждат жалбите и вземат решения по тях, както и имената на съветниците.

• Университетите следва да гарантират пълна конфиденциалност.

2.7. Справяне със сексуалния тормоз

Обикновено лицата, които оказват тормоз, нямат причина да престанат, докато не бъдат предупредени или дори наказани; от друга страна, жертвите на тормоз често не успяват да опишат своите преживявания, страхувайки се, че няма да срещнат разбиране или че могат да бъдат обвинени в провокативно поведение. Следователно е необходимо лицата, подложени на тормоз, да съобщят публично за такива действия и да бъдат в състояние да регистрират жалбите си при институционално или законово упълномощени лица. Пренебрегването или подценяването на случаите на сексуален тормоз не кара явлението да изчезне. По-скоро това влошава ситуацията. Сексуалният тормоз може да бъде предотвратен чрез преки действия като например:

– Директни, конкретни и недвусмислени отрицателни отговори от страна на засегнатите без извинения или притеснени усмивки. Неодобрението трябва да бъде ясно заявено.

– Когато е трудно да се противопоставите директно на тормозещия ви, напишете му/й да престане и пазете датирано копие от писмото. Консултирайте се със съветника.

– Записвайте си фактите, ако тормозът не престане.

2.8. Реакции при инциденти

Ако някое лице смята, че е жертва на сексуален тормоз, той или тя следва да се обърне (формално или неформално) към лицето, натоварено да се занимава с такива проблеми, с достатъчна и точна информация. Едно неформално решение би бил опитът за посредничество между страните със или без директна среща между тях. Жалба и формално решение се адресират до органа, упълномощен от академичния съвет да предприема дисциплинарни действия.

Съветниците и дисциплинарните комисии трябва да се уверят, че жалбата съответства на фактите, за да се отнесат справедливо към всички страни в спора.

2.9. Конфиденциалност

Съветниците са лица, обучени да дават консултации, да отговарят на въпроси, да разрешават дребни случаи или такива в зародишно състояние и да предпазват лицата, които им искат съвет, от потенциално

опасни прояви на невнимание. На съветниците не им е позволено да разкриват каквито и да било разговори във връзка с темата, по която се дискутира (освен ако тормозът не е довел до телесно увреждане или значими психични разстройства), без експлицитното разрешение на лицето, пожелало консултацията. По негова молба или ако случаят сериозно засяга академичната среда като цяло, съветниците могат да се обърнат към дисциплинарната комисия, деканите, ректора или академичния съвет.

Особености на посткомунистическите преходи, свързани с пола

3.1. Комунистическото наследство: печалби и загуби на равнопоставеността на половете

3.1.1. Модерният патриархат в Западна Европа

Поради сегрегацията между публично и частно, между продуктивна и репродуктивна работа, традиционният патриархат в западните общества беше заменен от модерния патриархат, при който жените са зависими от мъжете от гледна точка на доход и статус. Индустриализацията създаде голям брой домакини, които се оказаха зависими от своите съпрузи, осигуряващи семейния доход. С други думи, зависимостта на жените от мъжете се отнася не само до традиционно-културните, правните и политическите аспекти, но също и до икономическото оценяване и социалната идентичност. Този процес е характерен за XIX и началото на XX в. Политиките по отношение на пола и феминистките борби принудиха западните общества да приемат равенството на жените и мъжете от гледна точка на закона и към 70-те години на XX в. да предприемат действие за правото на различие и равни възможности.

3.1.2. Традиционният патриархат в Източна Европа

Страните в Централна и Източна Европа (и особено Източна Европа и новите независими държави) са имали нетипично минало. Те са разчитали на земеделие, основано на организацията на селската общност. Жените са играели важна роля в този процес. Зачатъчната индустриализация не е засегнала обществото в значителна степен, така че не може да се говори за истинско разделяне между домашната работа, репродуктивната и продуктивната дейност, или между публичния и частния живот. Населението се е състояло предимно от селяни и е било силно белязано от една форма на традиционен патриархат. Делът на домакините е бил нисък и следователно икономическото им положение не е било строго свързано с това на мъжете. Централно- и източноевропейските страни са развили феминистко движение за равенство, но следващата стъпка не е могла да бъде направена поради настъпването на комунизма, който иска да реши всички проблеми, включително проблемите, свързани с пола, с помощта на една идеология и политика.

3.1.3. Егалитаризъм по отношение на пола – двойният товар при комунизма

√ МЕРКИ ЗА РАВЕНСТВО НА ПОЛОВЕТЕ

Комунистическото управление постави отношенията между половете в Източна Европа на различна основа от тази на Запад. Провъзгласявайки равенството в правата и задълженията на жените и мъжете, комунистическите партии налагат с конституционни разпоредби целият доход да се състои от заплати или пенсии и всеки гражданин, независимо от пола, да бъде задължен да се труди, ако е физически годен за това.

Тъй като тези разпоредби се отнасят и до жените, държавата поема проблема за отглеждането на децата и впоследствие създава и поддържа детски ясли и градини, обикновено разположени в близост до промишлените предприятия. Жените представляват почти половината от работната сила в комунистическите страни. Техният статус е на другарки на мъжете в работата и в живота. Образованието е нечувствително към пола и трябва да създаде „новия човек“ – човек, строго предан на интересите на държавата. Формално погледнато, зрелите и възрастните жени не са зависими от мъжете нито от финансова гледна точка, нито от гледна точка на статуса. Нещо повече, броят на домакините през комунистическия период не е значителен.

√ ДВОЙНИЯТ ТОВАР КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ СМЕСВАНЕТО НА ЕГАЛИТАРИЗМА ПО ОТНОШЕНИЕ НА ПОЛА И ТРАДИЦИОННИЯ ПАТРИАРХАТ

Комунизмът съхрани един „патриархат без бащи“ (Miroiu, 1998), т.е. традиционен патриархат в семейството, символната роля на мъжете и двоен товар за жените.

В резултат комунизмът смеси егалитаризма и традиционния патриархат. Жените бяха представени на ръководни позиции чрез квотна система. Те зависеха малко или никак от мъжете, но зависеха от държавата, разглеждана като абсолютен патриарх. Класическият патриархат беше заменен от държавен патриархат. Тази промяна на статуса засегна повече жените, отколкото мъжете, тъй като в някои страни държавата контролираше репродуктивните способности на жените, а липсата на ресурси претоварваше жените с необходимостта да се заемат с различни видове стратегии на оцеляване (Kligman, 1998).

Може да се каже, че патриархалната държава „негативно феминизира“ източноевропейските мъже. Те също бяха лишени от автономия, от истинско участие в публичния живот и, накрая, от контрол над личния си живот.

Комунистическата доктрина не допуска други „изми“. Жените наистина спечелиха нещо при комунизма: те спечелиха *работа, икономическа и статусна независимост от мъжете, помощ от държавата при отглеждането на децата, издигане на ръководни постове, достъп до всички нива и видове образование и полова десегрегация на образованието*. Но тези придобивки не бяха резултат от феминистка борба или феминистки политики. Трудно е да се повярва, че издигането на жените на ръководни постове е било облага, тъй като те са получили власт тогава, когато властта е била всъщност безсмислена поради зависимостта на мъжете и жените от държавата. Ако автономията означава самоуправление, то тя е отсъствала от опита и на двата пола. Комунизмът беше общество на задълженията, не на правата.

В резултат, през 1989 г. обществата в Централна и Източна Европа се изправиха пред смесица от традиционен патриархат, егалитаризъм по отношение на пола и държавен патриархат.

От гледна точка на пола краят на комунизма беше съпроводен от отхвърляне на егалитаризма (като държавна политика). Това отхвърляне беше в съответствие със съхраняването на традиционния патриархат и появата на модерен патриархат. Следователно преходният период, както изглежда, усили зависимостта на жените от мъжете, красноречивия израз на неравенство между половете.

3.2. Появата на модерен патриархат при посткомунистическия преход

Под модерен патриархат разбирам зависимостта на жените от мъжете от гледна точка на дохода и/или статуса.

Страните от Централна и Източна Европа започнаха с комунистически егалитаризъм. След едно десетилетие на преход те достигнаха поляризация, мрежа от йерархии и оформяне на елити според статуса, богатството и дохода (достигащи обикновено не повече от 10 % от населението), които сега монополизират властта, както и икономическия, символния и/или социалния капитал. Тези елити господстват във всички сфери на публичния живот: политиката, професиите, високите постове и способността да си служат с публично влияние.

В резултат на това в цялото общество се установи един свръхстратифициран патриархален модел, който улеснява дискриминацията по пол. Преходът означаваше също драматичен спад на промишленото производство, увеличаване на безработицата и миграция от градски в селски зони и от промишлеността към земеделието.

Освен липсата на равни възможности, един от главните фактори, допринасящи за поляризацията и свръхстратификацията в Централна и Източна Европа, е липсващата или неразвита средна класа. Оскъдни-те ресурси всъщност са насочени към членовете на елитите.

3.3. Икономическа зависимост на жените от мъжете

Икономическата зависимост на жените от мъжете е ново явление в Централна и Източна Европа, което се появи в контекста на прехода и което заменя комунистическата зависимост на жените и мъжете от държавата. Нещо повече, тази зависимост, която може лесно да се разпознае сред младите жени, полага основите на модерния патриархат. Голямата роля на исканията и натиска от страна на синдикатите в промишлеността беше важна характеристика на политическия процес. Държавата престана да закриля жените, но продължи да закриля мъжете, които се превърнаха в „любимите деца“ (или, по-добре, синове) на прехода, поне от гледна точка на дохода, получен при преразпределението на публичния бюджет.

Посткомунистическият преход се характеризира с разпределение на властта в полза на мъжете и с разпределение на социалната цена във вреда на жените, въпреки че на пръв поглед тази цена сякаш има по-голямо въздействие върху мъжете заради драстичното свиване на индустриалния сектор, в който те обикновено работеха (вж. Weber and Watson, 2000).

Лесно може да се установи, че жените работят в оцеляващите сфери: текстилна индустрия, услуги, търговия, обществено здраве и образование. Заетите в някои от тези области не се ползват от увеличението на заплатите поради факта, че производителността не е висока и държавата не предлага подкрепа. Повечето от тези предприятия са приватизирани и в тях няма синдикати. От друга страна, заплатите в държавните сектори (като здравеопазване, администрация и образование) са много ниски. Друго важно обяснение за зависимостта на жените е, че тяхната пенсионна възраст обикновено е по-ниска от тази на мъжете.

Зрелите и възрастните жени бяха силно засегнати от влиянието на идеологията на егалитаризма по отношение на пола. Тяхното възпитание съдържа елементи от тази идеология. Те обаче стават все по-силно зависими от мъжете както в икономическо отношение, така и от гледна точка на статуса.

В този момент от прехода *неравенството между жени и мъже* се превръща в *зависимост на жените от мъжете*. Правителствата не съумяват да осъзнаят дълбокото значение на сегашните социални тенденции и продължават да проектират политики, които включват безработните жени в категорията на домакините. В същото време към проблемите на мъжете се подхожда различно: според съвременните политики мъжете, които нямат работа, се включват в категорията на безработните. Идеята, която прозира зад всичко това, е, че домакините остават „незаети“ по свой свободен избор. Следователно техните проблеми не са публични, а частни. Обратно, безработицата сред мъжете се припознава главно като политически проблем.

Съществена грешка, допринесла за драматичното усилване на дискриминацията по пол, е фактът, че не се внедряват публични политики, насочени конкретно към жените. Тези политики биха довели до овластяване. Вместо това бяха избрани само политики на социална защита, подкрепени със съвсем недостатъчни ресурси. За много правителства жените изглеждаха по-важни като жертви, отколкото като конкуренти, равни с мъжете.

3.3.1. Парадоксът на овластяването на жените: образованието

Социалният прогрес на жените е по-добър от този на мъжете само доколкото се отнася до образованието им. Когато завършват образованието си, младите жени имат определено надмощие над младите мъже в почти всички страни от Централна и Източна Европа и новите независими държави. Обикновено жените представляват повече от 50 до 52 % от студентите във всяка страна. Това предимство превратно се превръща в сериозна пречка, когато младите жени се опитат да излязат на пазара на труда.

Прогресът на жените през 90-те години не е резултат от някаква преднамерена или конкретна политика, а се дължи на факта, че преобладаващото „мъжко“ образование (особено техническото) съществено западна след рухването на комунизма, както западнаха и производствата, които преди поглъщаха завършилите. Жените също бяха, и все още са, насочени към образованието, но по ирония след завършването му те в по-голяма степен, отколкото мъжете, сега имат малък достъп до работни места. В централно- и източноевропейски контекст *не висшето образование е това, което дава висок доход, а професионалният статус*.

Все пак жените, завършили гимназия, от последните поколения изглеждат отлични кандидатки за статуса на домакиня. Гимназиите за-

почват да подражават на междувоенните училища за домакини, чиято главна функция била доставянето на млади жени на брачния пазар (въпреки че днес образованието за частния живот напълно липсва в училищата). В сравнение с жените мъжете по-лесно биват поети от пазара на труда, защото много от тях завършват професионални училища. В повечето страни процентът на жените, записали се в технологичните училища или строителното образование, радикално е спаднал.

Какво тогава се случва с образованите жени, които губят своите квалификации? Те започват да работят на непълен работен ден или неквалифицирана работа, особено на черния пазар. Други жени продължават да зависят от родителите си, от мъже (съпрузи или партньори), или от няколко мъже (в случая на доброволните проститутки или на жените, които насилва са заставени да проституират). Някои от тях накрая стават жертви на трафика на жени. Несигурната среда в някои страни също е пречка пред висшето образование на жените (вж. статиите „Албания“, „Косово“ и „Образование“ в: *International Federation for Human Rights, 2000*).

3.3.2. Политическата и културната основа на зависимостта на жените

През посткомунистическия преход егалитарната модернизация се срива и не беше заменена от никаква мощна идеологическа или политическа оферта, подобна на тази, която е типична за либералните демокрации. В резултат на това действителната ситуация е смесица от разнопосочен натиск и влияния.

Влиянието на консервативната десница посредством църквата и консервативните партии увеличава публичния дискурс на интелектуалците, съставляващи консервативния елит.

Либералните и социалдемократическите партии нямат собствени програми за отношенията между половете. Политически, жените са третираны като категория, нуждаеща се от социални политики (предимно защитни), а не от публични политики, подпомагащи овластяването.

Бедността и тенденцията към рурализация застрашават основите на социалната модернизация и представляват крачка назад дори по отношение на комунистическия егалитаризъм (който на свой ред е егалитаризъм на бедността).

Консервативната левица (колективистка и етатистка) отразява прекомерната маскулинизация на синдикатите и техният натиск за специфично преразпределение на brutния вътрешен продукт, което облаго-

детелства мъжете. (Нещо повече, жените започват да изчезват в мълчание, когато техният труд не е необходим повече.) Жените не протестират или техните протести не се вземат на сериозно.

Тенденцията медиите (особено телевизионните канали) да възприемат постфеминистки подход като следствие от спонтанна глобализация (изкуственият, независим и успешен тип на жена *à la* кукла Барби със сексапил, кариера и достъп до високи нива на потребление) затруднява изработването на феминистки дискурс или на последователна политика по отношение на пола. Същото важи и за повечето списания за жени. На другия полюс отношението към жените е като към жертви, към нарушителки или проститутки.

Тенденцията към нормативна правна модернизация (равни възможности) идва в частност като следствие от международен натиск (Европейският съюз, Обединените нации, Конвенцията за елиминиране на всички форми на дискриминация срещу жените, Пекин плюс 5).

Развитието на местни феминистки движения се случва главно в академични среди и НПО, съсредоточени върху изследователски и образователни дейности, и то само плахо, по места. Беше създадена нова феминистка мрежа, но за съжаление тя няма съществено политическо влияние. Тя обаче успя да поддържа адекватен диалог с глобалната общност. Тази тенденция е значима за важната роля на висшето образование като авангард за бъдещи политики на равнопоставеност на половете.

3.3.3. Частната сфера при патриархата

На нивото на описанието частната сфера не оставя място за модернизация, а само за егалитаризма като въпрос на принцип. Жените обслужват онези, които хранят семейството. Те са управители на домашните ресурси, доставчици на домакински услуги, бавачки, учителки и обгрижващи. Мъжете предимно хранят семейството. Културният натиск (връщането към традицията) и още повече социокултурният натиск в последно време тласкат мъжете да поемат финансови отговорности. Жените са принудени за поемат отговорността за обгрижването. Колкото и тъжно да е, когато се стигне до реалната практика, мъжете избират първия вид отговорност, докато за жените остават и двата. Съвременната професия на омъжена майка се изгражда по модела „всичко в едно“ (множество отговорности).

Липсата на партньорство между половете в частната сфера засяга участието и резултатите на жените във висшето образование, както и в

публичния живот, особено в бизнеса и политиката (въпреки че повечето хора вярват, че жените са способни и на двата типа дейности и че тяхното присъствие в бизнеса и политиката играе важна роля).

3.4. Заключение

Егалитарният комунистически възглед беше насочен към социална хомогенизация. Различията по пол, раса, националност, култура, доход и среда бяха туширани, ликвидирани или скрити. Посткомунистическият дискурс за „другостта“ започна да печели значително място чрез смесицата – на политическо и културно ниво – от предмодерен традиционализъм, модерни дуалистични тенденции и постмодернистички и мултикултуралистски течения. Последните две подчертават предимно етническите различия, а не различията по пол. Политиките, създадени и внедрени през този период, доведоха до зависимост на мъжете от държавните политики на преразпределение и на жените – от мъжете.

Произходът на патриархата в тази част на света не е същият като в Западна Европа, където патриархатът е резултат от спойката между индустриализацията и йерархичната организация на семейството. Преобладаващата организация в Източна Европа е била тази на селската общност, в която асиметрията на половете произлиза от религията, традицията и разделението на труда. Разграниченията публично–частно, работа–семейство са били по-слаби, поне в исторически план. Машабната индустриализация е продукт на комунистическото управление и заетостта извън семейството обхваща почти всички жени. *Всъщност основите на модерния патриархат бяха положени неотдавна като страничен продукт на прехода.*

Посоката, в която се развиха отношенията между половете в Източна и Централна Европа, не е от традиционен патриархат към партньорство, а от традиционен патриархат към комунистически егалитаризъм и след това към модерен патриархат.

Локусът на патриархата се е сменил. Той се оттегля от публичния живот, икономиката и официалната култура и се крие в частната сфера. Жените, както изглежда, губят почва на пазара на труда (главните форми на дискриминация са свързани с професиите и дохода и се стимулират от новия капитализъм). В резултат маргинализацията на жените и тяхното изключване от публичната сфера и от достъп до доход водят до напълно ново явление: жените зависят от мъжете (те имат по-ниски

доходи, постепенно преминават в групата, означавана като „домакини“ в градските зони и, съответно, като неплатени семейни работнички в селските райони).

В процеса на присъединяване към Европейския съюз може да се предскаже смяна на политическия фокус от социална защита към публични политики, центрирани върху развитието. Как подобни политики ще се отразят върху жените и отношенията между половете, все още не е известно.

При липсата на последователно движение на местно ниво най-важната роля за изграждането на равенство между половете принадлежи на висшето образование, което може да представлява авангард в еманципацията и автономията. Държавните политики, доколкото са вдъхновени от европейския нормативен и институционален подход, могат да бъдат много важни за постигане на равнопоставеност на половете.

Държавният подход към жените трябва да ги има предвид при разработване на социалните политики, отнасящи се до семейството, децата и понякога младежта. Представянето на жените в медиите усилва дълбоко вкоренени патриархални и груби възгледи за ролята на жените и мъжете в обществото, свежда техния статус до онези функции, които те традиционно са изпълнявали, вместо да ги представя като отделни човешки същества, на които са дадени права. Държави, политици и различни професионални категории поддържат и насърчават тази вредна стратегия. Вместо да схващат правата на жените като човешки права, тези страни (от Централна и Източна Европа и новите независими държави) скриват правата на жените в мита за формалното равенство, за което се твърди, че е *fait accompli*, но което рядко е прилагано – ако изобщо е прилагано (International Helsinki Federation for Human Rights, 2000).

Глава четвърта

**Неравнопоставеността на половете
и политики за равнопоставеност на половете
във висшето образование**

Жените са пчеливиши сред губещите.
(Р. Сиemiенска, 2001)

4.1. Общи бележки

Страните от Централна и Източна Европа имат няколко особени характеристики, които са видими и в случая с висшето образование. Те продължават да бъдат предимно вносители на ноу-хау. Все още поддържат излишно разделение между научните изследвания и висшето образование. Приложните изследвания са по-слабо развити. Социалните науки бяха подложени на забрани. Те трябваше да се изправят пред всякакви видове пречки през периода на комунистическо управление и срещнаха трудности при своето реформиране. Техническите науки изоставаха в сравнение със съответните области на Запад. Излишната зависимост от държавата и липсата на традиции по отношение на академичната свобода правят университетите склонни към поведение, присъщо на левия консерватизъм (етатистки и колективистки) или към заемки, по силата на новопридобитата им свобода, от десния, елитарен консерватизъм.

Тъй като университетската автономия е дадена набързо, университетите не изработват сами свои политики, а още по-малко политики на позитивни действия при липса на изрични указания от Министерството на образованието. Те не са саморефлексивни, не провеждат самооценки и рядко определят свои собствени стратегии. Така в повечето университети е трудно да се открие вътрешен Етичен кодекс. Правилата не надхвърлят правните норми, университетските харти и правилниците за студенти и преподаватели.

Все още преобладава разпространеното убеждение, че един професор например не е доставчик на услуги и ноу-хау, а един вид апостол със специална идеалистическа мисия, който следователно „няма цена“. Тогава не е чудно, че политиките на заплащане съответстват на този стандарт. Заплатите са символични, понеже наградата трябва да се търси другаде – в „удовлетворението от осигуряването на образовани хора за страната“. Идеологията на професионалната саможертва е

дълбоко проникнала в академичните среди и жените много често попадат в този капан. Образованието се превръща в един вид „обгрижване“ и се обезценява от гледна точка на дохода, който носи. Кариерата в образованието се превръща в допълнителна професия, която осигурява джобни пари за мъжете и така наречения доход на жените.

Чувствителността към пола и политиките по отношение на пола се намират в примитивно състояние. В някои академични общности те просто липсват. За създаването им е необходимо да се развиват изследвания на пола, включително саморефлексивни практики. В противен случай проблемите, свързани с пола, ще продължат да пораждават размито и често лично неудовлетворение, няма да се превърнат в „политически“ във феминисткия смисъл на думата и вследствие на това няма да доведат до стратегии в подкрепа на прогреса.

4.2. Жените като печеливши сред губещите във висшето образование

В страните от Централна и Източна Европа жените имат по-голям запас от образователен капитал, отколкото мъжете. Най-общо казано, повече от 51 % от студентите в Централна и Източна Европа и в Общността на независимите държави са жени. Тази пропорция се отнася особено за випускниците на университетите. В някои страни процентът на жените сред випускниците достига 65 %. Жените получават по-качествено образование, отколкото мъжете, както в средното училище, така и в университета. Мъжете са мнозинство в професионалните и техническите училища. В централно- и източноевропейското пространство съотношението на заплатите на жените спрямо тези на мъжете е по-благоприятно, отколкото в Западна Европа и Съединените щати. Достъпът до дисциплини, които не са традиционно „женски“ (право, икономика, медицина) е висок (60–70 % жени) и броят на жените в техническите факултети се увеличава (20–25 %). Участието на жени в докторските програми видимо се повишава (в някои страни делът им достига 40 %). Едно ново, зряло поколение от образовани жени насърчава по-младите жени да се записват в магистърски и докторски програми (родители с висше образование допринасят за разчупване на стереотипите за „мъжка професия“ и „женска работа“ и т.н.).

Жените обикновено имат по-висок бал на приемните изпити и на по-ниските нива на висшето образование, но имат по-ниски резултати на високите нива (държавни изпити и т.н.).

Всичко казано дотук не гарантира, че може да се избегне понижението на дохода и статуса. Между 60 и 70 % от безработните лица с висше образование са жени. Общият дял на заетостта на жените е спаднал от около 47 % от работната сила до приблизително 41–45 % (вж. Grünberg, 2001a; Weber and Watson, 2000).

4.3. Студентките

4.3.1. Явна дискриминация по пол при достъп до висше образование

Изследванията, събрани от Лора Грюнберг и UNESCO-CEPES, показват, че в някои страни достъпът на жени до определени форми и институции на висше образование е забранен или силно ограничен. Тези форми включват военното образование, полицейските академии и теологическите факултети.

Във всички тези случаи дискриминацията е противоконституционна. Ако противоконституционността е очевидна в случаите с военното образование, тя може да е по-малко явна при теологическото образование. Въпросът тук е на объркване на една професия (тази на свещенослужителя) с клон на висшето образование, а именно теологическото образование. Религиите, които са относително широко разпространени в региона, са православното християнство, католицизмът, протестантството, ислямът и юдаизмът. Единствената сред тях, която допуска жени-свещенослужители, е протестантството.

Практиката на изключване на жените от духовенството не би трябвало да се интерпретира като право да се отказва достъп на жените до теологическо образование. В случаите на религиите, различни от протестантството, достъпът на жени често е ограничен до департаментите за социално подпомагане и до педагогическите департаменти. Преподаването на религия също е много ограничено, дори възпрепятствано, когато става дума за жени.

Предложения за по-нататъшни политики:

– Според принципите за недискриминация, залегнали в конституциите на централно- и източноевропейските страни и в международните норми, които тези страни са приели, на жените трябва да се гарантира достъп до всички форми на образование. Всяка институция, която пречатства този достъп, трябва да бъде подложена на санкции. Наказанието за университетите, виновни за системно нарушаване на тези права, да стигат дори до оттегляне на акредитацията им.

– Когато правилата на дадена религия не позволяват смесено религиозно образование, университетът трябва да гарантира смесено образование, за да улесни присъствието на жени.

– Достъпът до военни и религиозни кариери трябва да се гарантира и защитава от държавата. Когато има изрични забрани, като религиозните (напр. забраната жени да бъдат част от духовенството), всички други кариери трябва да останат открити, включително преподаването, социалното подпомагане и научните изследвания. Правото на достъп трябва да бъде изрично заявено и упражняването на това право трябва да се защитава.

4.3.2. Набиране и приемане на студенти

Социалната поляризация в централно- и източноевропейските страни драматично ограничи възможностите на определени категории млади хора да се възползват от висше образование. Това са студентите от селски райони и малки градове, както и от бедни региони и общности с традиционно малък образователен опит (напр. ромската общност). В случая на ромите, по-специално сред традиционните групи, на момичетата или не се разрешава да ходят на училище, или те биват спирани, след като завършат основно образование, за да се омъжат (на 12–14-годишна възраст). Ромските момичета в традиционните общества почти нямат шанс да получат висше образование – ситуация, която важи и за момичетата в някои мюсюлмански общности, както и изобщо за общностите, които живеят в крайна бедност. Семействата в такива общности не могат да си позволят да изпращат децата си на училище и могат да се изкушат да ги експлоатират, като ги изпратят да просят по улиците или да бъдат въвлечени в трафик.

При някои роми и мюсюлмани се наблюдават случаи на ограничена дискриминация в образованието, която се възползва от мълчаливото приемане от страна на министерства на образованието и инспекторати на един зле интерпретиран принцип (зачитане на културното своеобразие на традиционалистките ромски общности и фундаменталистките мюсюлмански групи). Така правото на образование не се прилага. Вторият пример – на родители, които изпращат децата си да просят, не е въпрос за дискриминация по пол, а по-скоро страничен продукт на жестока, безнадеждна бедност.

Политиките за прием трябва да се отнасят както за бакалавърската, така и за магистърската и докторската степен. В централно- и източноевропейските страни е налице нарастващо търсене на програми в

областта на социалните науки, правото и икономиката. Възникнаха нови специалности: политология, комуникация и бизнес отношения, журналистика, публична администрация, бизнес и компютърни науки. С изключение на факултетите по технически и компютърни науки (които водят до добре платени професии), жените са мнозинство сред приетите в университетите и сред завършилите. Тук имаме явен случай на полово асиметрия. В първия случай са засегнати мъжете. Когато има голяма конкуренция при приема (особено в хуманитарните науки, социалните науки, правото, икономиката и понякога в бизнес факултетите), мъжете са с по-нисък бал. Този резултат може да се отдаде на гимназиалната среда и на възрастовите особености на юношите. Тенденцията към нон-конформизъм и избягване от семейния авторитет води до по-ниски резултати на приемните изпити.

Предложения за по-нататъшни политики:

– Правителствата следва да гарантират упражняването на правото на образование, поне за задължителните степени на образование, дори за лица, принадлежащи към традиционалистки групи, които забраняват на жените да посещават образователни институции. Мерките включват наказания за родителите и създаване на възможности за обучение, включително разделени по пол паралелки в случаите на общности, които забраняват смесеното обучение.

– Законите трябва изрично да осигурят помощи за децата и финансова подкрепа за бедните семейства, за да могат да изпращат децата си на училище.

– При състезателен прием несъответствията по пол, които продължават повече от три години (т.е., ако представителите на единия пол са под 30 % от приетите), следва да се коригират с квотна система (минимум 30–40 % за всеки пол).

4.3.3. Продължаване и завършване на образованието

Жените се справят по-добре при продължаване и завършване на обучението си, защото обикновено са по-внимателни в клас и при изпълнението на заданията. И двата аспекта – продължаване и завършване на образованието – могат да бъдат повлияни от полово-специфични условия и дейности: бременност, раждане и кърмене; прекъсване заради брак и отглеждане на деца; несигурен климат в кампуса (риск от сексуални нападения и др.); сексуален тормоз; сексистки или мизогинистки тормоз (заплаха при конкуренция и представяне на резултатите).

Предложения за усъвършенстване на политиките:

- освобождаване от посещение на занятия за периодите на бременност и кърмене, подпомагане за наваксването на периода на непълна посещаемост в държавните и частните университети;
- финансиране от публичния бюджет или, при частните институции, от опрощаване на такси за откриване на университетски детски ясли;
- достатъчно осветление в кампуса; охрана, позволяваща свободно движение в целия кампус;
- курсове по самозащита за студентите;
- приемане на норми и процедури, които предотвратяват и наказват сексуалния тормоз;
- приемане и прилагане на етичен кодекс.

4.4. Персоналът

4.4.1. Политики на заплащане и феминизация на образованието

Ключов въпрос, засегнат от всеки автор в *Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe* (Grünberg, 2001a), е този за политиките на заплащане във висшето образование. В цяла Централна и Източна Европа образованието е Пепеляшката на публичните бюджети. Сумите, инвестирани в други бюджетни сфери (отбрана, полиция, администрация и т.н.), винаги са значително по-големи от инвестираните във висшето образование. Нещо повече, в периода на преход социалната защита натоваарва бюджета по два начина: легитимна защита (на деца, пенсионери, лица с увреждания и безработни) и скрита защита, на границата на легитимността, за работа в неконкурентните сектори и особено в банкрутиралите производства. Тези бюджетни приоритети систематично ограничават средствата за образование и здравеопазване и осъждат тези две сфери на трайна бедност.

Висшето образование (и образованието изобщо) в централно- и източноевропейските страни, изглежда, е в процес на пауперизация. Пауперизацията осъжда висшето образование (както и другите сфери, подложени на пауперизация) на феминизация. С намаляването на заплатите във висшето образование намалява и неговият престиж и съотношението между дохода на дадено лице и неговото образование става по-незначимо. Мъжете търсят области, в които доходът и престижът нарастват. Като правило в Централна и Източна Европа доходите на же-

ните във висшето образование са под две трети от тези на мъжете поради по-ниските им позиции в академичната йерархия.

Вследствие на това състояние на нещата в институциите за висше образование се приемат и завършват повече жени, отколкото мъже. С течение на времето ще има повече жени и сред преподавателите. Понастоящем броят на жените сред преподавателите във висшето образование в Централна и Източна Европа е по-малък от този на мъжете (с някои изключения: филолозиите и изкуствата). Повечето жени са асистентки. Професорите и лекторите са обикновено мъже, а много често – възрастни мъже. Много от тях са останали във висшето образование, защото са идеалисти в своите мотиви или защото са били вече там и са намерили за трудно да предприемат някаква промяна, или защото длъжностите им носят престиж и достъп до други длъжности (напр. в политиката). Младите мъже във висшето образование в по-голяма степен, отколкото младите жени, имат няколко местоработи. Връзките им с висшето образование са преходни и често приключват, щом си намерят по-добра работа.

През последните десет години жените масово навлизат като преподавателки във висшето образование. Тази кариера отчасти се дължи на техните квалификации (включително факта, че мнозина са завършили магистърски и докторски програми в западни университети, потворени за участието на жени) и отчасти на феминизацията на академичната среда (която сама по себе си е следствие от намаляващия доход и престиж в тези институции).

Повечето жени се държат в академичната среда точно както се държат в семействата си: те поемат отговорности. За тях е трудно да напуснат (особено студентките), за да се възползват от възможности, които по-добре съответстват на интересите им. Те пренасят етиката на обгрижването от семейството в работата си. Те по-скоро биха поели няколко зле платени длъжности в същата институция и биха работили двойно повече за този университет поради по-ниските им длъжности в него (допълнителни часове, допълнителни курсови/изпитни работи за проверка, допълнителни семинарни упражнения, допълнителна работа със студентите). Жените се занимават с повечето текущи задачи, които възникват в университетите. Така те имат по-малки възможности за допълнителен доход. Тъй като трябва да съчетават академичната и домашната работа, жените-преподавателки във висшето образование имат по-малки възможности да заемат високи постове, да напредват в изследователската работа и да сключват добре платени извънакадемични договори.

Предложения за усъвършенстване на политиките:

– промяна в системата на заплащане в институциите, финансирани от държавния бюджет, за да се превърне образованието в мотивираща област;

– използване на възможностите на университетската автономия с цел да се постигне гъвкавост на заплатите и повишаване на извънбюджетните доходи;

– развитие на предприемчиви университети като доставчици на наука и образователни услуги;

– слагане край на практиките, според които определени платени програми могат да се водят само от професори и доценти;

– въвличането на жени в синдикатите и групите за натиск, за да защитават своите интереси като работещи лица;

– даване право на избор на жените да не се пенсионират на по-ранна възраст, а да могат, ако желаят, да продължат университетската си кариера до пенсионната възраст, валидна за мъжете.

4.4.2. Участие във вземането на решения: маскулинизация на висшето образование на върха

Понастоящем образованието е феминизирано в основата и маскулинизирани на върха на йерархичната пирамида. Тази тенденция е особено видна във висшето образование. Сегрегацията е вертикална – един пирамидален модел на включването на жените в йерархично разпределените длъжности. Броят на жените намалява с увеличаване на значимостта на длъжностите. Всички автори в *Good Practice* отбелязват по един или друг начин явлението „стъклен таван“ (невидими бариери пред достъпа на жени до високи постове).

Твърде малко министри, държавни секретари или генерални директори за висше образование са жени. Дори когато има жени на такива постове, те не подкрепят чувствителни към пола политики и всъщност често остават слепи за различията по пол (въпросниците, насочени към индивиди на такива постове, бяха попълнени по начин, свидетелстващ за нечувствителност към пола; респондентите дори не насърчиха изготвянето на статистика за анализ на висшето образование по пол) (Grünberg, 2001b, p. 12).

Академичните съвети се състоят предимно от мъже, защото системата на представителство е йерархична и е основана на старшинство. В институциите на висшето образование правилата се пишат от мъже.

Броят на жените-ректори е много малък (7 % в най-добрите случаи). Същото се отнася за броя на жените заместник-ректори. Броят на жените, заемащи длъжности като декани, ръководители на катедри, председатели и други административни постове, също е малък. Някои изследователи говорят за предпочитания на персонала към ръководители-мъже, тъй като се смята, че те ще бъдат либерални и ориентирани към правата, докато ръководителите-жени се привиждат като ориентирани към задълженията.

Жените не са окуражавани да водят пълноценен професионален живот, нито пък са учени да правят това. Те трябва да следват по-дълъг и по-труден път, за да достигнат до професура (звание, което дава повече възможности за вземане на решения). Предразсъдъците, сегрегацията и йерархичният модел принуждават жените да отдават приоритет на интересите на мъжете.

Фактът, че жените-професори са много малко, не е просто академичен проблем. Той засяга достъпа до финансови източници, стипендии и програми, които трябва да бъдат започнати от професори.

Има случаи, в които жените се обезкуражават взаимно или обезкуражават самите себе си, когато се изправят пред перспективата да заемат властова позиция. Те избягват ситуации, които пораждаат допълнителни отговорности или конфликти.

Може да се направи заключение, че академичното вземане на решения от страна на жени е много ограничено и се отнася само до всекидневни въпроси, а не до стратегическите. Жените имат по-малко какво да кажат дори за бюджетите на университетите (в случаите, когато университетите имат значителна автономия).

Предложения за по-нататъшни политики:

– Всички статистики трябва да са разбити по пол (хоризонтално и вертикално).

– Дори жените да нямат високи постове в йерархията, те трябва да прокарат бюджетна политика, чувствителна към различията по пол, и норми против дискриминацията по пол. Те би трябвало да имат своя организация, която да наблюдава равнопоставеността между половете в университета.

– Академичните съвети следва да приемат членове според критерия за представителност и принципа за паритет между половете, а не толкова според критерии за старшинство.

– Ако постът на ръководител на катедра изисква високо академично звание и широка компетентност за учебния план, постът на декана е

мениджърски и следва да се дава според критерия за административна компетентност. Кариерата на университетски мениджър не бива да се припокрива с тази на професор.

– Стратегическите планове, периодичните атестации и акредитациите на университетите следва да вземат предвид равнопоставеността на половете като важен критерий.

– Равнопоставеността на половете трябва да се превърне в критерий за финансиране от публичния бюджет. Подкрепа за балансиране по пол финансови политики би следвало да получават и частните университети.

– Жените трябва да приемат властови позиции, когато са налице и са достъпни.

4.4.3. Консерватизъм по отношение на пола и антифеминизъм в академичния живот

Във висшето образование в Централна и Източна Европа преобладава липсата на чувствителност към пола. Въпросниците, разпространени за един изследователски проект на ЮНЕСКО през 1999 и 2000 г. („Добри практики в подкрепата на равенството на половете във висшето образование в Централна и Източна Европа и бившия Съветски съюз“), искаха данни, които биха могли да се получат от статистика с индекси по пол. Но в повечето случаи се оказа, че такива данни не съществуват или се смятат за напълно незначими. „Полът няма значение“ – беше най-честият отговор, даван от висшите университетски власти.

В подхода към проблемите на висшето образование въпросите на пола или отсъстват, или се смятат за незначителни и се изтласкват в края на списъка с политиките на висшето образование. Главните фактори, водещи до нечувствителност към пола и консерватизъм по отношение на пола, са следните:

– Реформата във висшето образование в централно- и източноевропейските страни се ръководи от мъже на възраст 50–60 години. Обикновено те не „виждат“ проблемите, свързани с пола (тези проблеми не ги засягат; не са научени да ги виждат; не притежават ноу-хау за това). Повечето жени, включени в управлението и реформата на образованието (обикновено като съветници и експерти), сами не притежават ноу-хау по въпросите на пола.

– Това състояние на нещата е удобно в краткосрочен план. Мъжете лесно приемат идеята, че възможни конкуренти са изключени или маргинализирани. Веднъж станали част от системата, жените се опитват

да не се месят в мъжката власт. Те искат да бъдат признати като способни да останат „неутрални“ и „обективни“. От друга страна, успешните жени обичат да приемат стратегии, които изглеждат изключителни, и се смятат за поласкани, защото са успели да се освободят от „женската“ си обусловеност и да бъдат приети в сфери на „мъжки“ престиж.

– Освен това налице е съпротивата на академичния истеблишмент към онези, които се възприемат като аутсайдери и натрапници.

– Ограничения се налагат и защото изпълнението на целите на университетската политика струва пари. Бюджетът пресъхва и трябва да се използва за оцеляване (заплати и поддръжка) и технологично обновление. Дори съществува мит, според който технологията сама по себе си поражда модернизация, т.е. тя е „социално месианистична“.

– Политиките, благоприятстващи социалната справедливост и равнопоставеност, стават обект на подигравки, заклеявявани са като „комунистически“ и са елиминирани. Фетишът на личните качества и конкуренцията блокира политиките в полза на равните възможности.

– Университетите са все още слабо свързани с външния свят. Много от тях все още са кули от слонова кост. Тази ситуация е резултат предимно от липсата на традиция университетите да са достъпници на ноу-хау за реформи (положение, немислимо през комунистическия период, когато от университетите се очакваше да бъдат отстъпчиви и легитимиращи). Също така, отношенията на централно- и източноевропейските университети към света на НПО са в зародишно състояние. На университетите все още им липсва статусът на доставчици на ноу-хау за специфичните или стратегическите интереси на администрацията, бизнеса и гражданското общество.

– Антифеминизмът често предхожда феминизма и действа като щит срещу него. Той е предпочитан и от жените поради тенденцията към „нормализация“ и институционална рутина. В някои академични среди феминизмът се възприема като форма на фундаментализъм.

– На инициативите, фокусирани върху пола се гледа с подозрение и открита враждебност. Те са подложени на присмех (в изрази като „академични вещици“ – вж. Slavova, 2001, p. 111). Студентите, записани в програми по социални изследвания на пола, понякога са подложени на остракизъм.

– Нивото на солидарност сред жените във висшето образование (студентки и преподавателки) е ниско – ситуация, оправдавана обикновено с необходимостта от приемане в мъжкия състав. Тъй като жените имат малка власт, по-мъдро е да се харесват на своите колеги-мъже.

Предложения за по-нататъшни политики:

– Всички статистики и данни би трябвало да съдържат релевантна информация по пол.

– Университетската харта и етичният кодекс трябва да забраняват сексистко поведение.

– Комисиите за реформи във висшето образование следва да включват специалисти по политики на равните възможности и по политики, отнасящи се до пола.

– Специалисти по политики, отнасящи се до пола, трябва да се обучават и да присъстват в комисиите към министерствата, академичните съвети и заседанията на департаментите (или поне да дават консултации на тези органи).

– Социалните изследвания на пола (автономни или интегрирани) трябва да бъдат включени в програмите на университетите, за да запознаят студентите и академичната колегия с този подход.

– Когато е необходимо, трябва да се учредяват групи за възпитаване на съзнанието (*consciousness raising*) и женски клубове за повишаване на чувствителността към пола и на солидарността, основана на пола.

4.4.4. Академичните кариери на жените

√ По-нисък УСПЕХ НА АКАДЕМИЧНИТЕ КАРИЕРИ НА ЖЕНИТЕ
В СРАВНЕНИЕ С ТЕЗИ НА МЪЖЕТЕ

Жените, които участват в пълния цикъл на академичната кариера, са по-малко, отколкото мъжете. Жените защитават по-малко докторати, отколкото мъжете. Те имат по-големи трудности да станат професори. Напредването на жените е по-бавно от това на мъжете.

По-малко успешната академична кариера е състояние на нещата, превърнато в стереотипи, предразсъдъци и аргументи за скрита дискриминация, основана на идеята, че жените не би трябвало да имат академични кариери на най-високо ниво. Тези стереотипи се насърчават в академични текстове, на местни, национални и международни научни форуми, както и по отношение на временните длъжности (председателстващи, панелисти).

Стереотипите стават част от живота на децата още от началното училище. Учебниците представят жените и мъжете по различен начин (едните – като майки, другите – като професионалисти). Светът на работата е свят на мъжа. Жените са представени в типично феминизирани занятия, докато мъжете у дома почиват или помагат на съпругите

си. Жените са заети да задоволяват всекидневни нужди в сферата на обслужването. Отношенията в семейството са представени като патриархални.

Както показват авторите в *Good Practice*, жените се възприемат така, сякаш имат само малък принос към значимата теоретична работа. Те се разглеждат като по-малко креативни и способни да посветят себе си на каузата на знанието – значително по-малко ефективни от своите колеги-мъже. Веднъж приет, този възглед може да се превърне в самоосъществяващо се пророчество (нивото на знание и смелост се понижава, *hubris*-ът на творчеството не се възпитава). Жените не са привикнали да предприемат изследвания на пола, нито пък са запознати с феминистките епистемологии и методологии. Те са държани далеч от стратегии, различни от онези, които се придържат към съществуващите парадигми. Въпреки че се признава, че жените могат както да се учат от други, така и да ги обучават, те все пак се смятат за по-малко способни да използват ума си, отколкото мъжете.

Двойният работен ден е обичайно явление в обществата на Централна и Източна Европа. За жените домът не е място нито за отпускане, нито за почивка. Той не е място, където те биха могли да учат или правят изследвания; по-скоро той е място за домакинска работа и отглеждане на деца. Поради тази причина кариерите на жените започват тогава, когато децата им са достатъчно големи, за да имат някаква независимост; докато мъжете нямат нужда да се безпокоят за каквито и да било прекъсвания на кариерата си. Както казва Мария Янион, полска професорка по филология, в свободните постсоциалистически страни жените са се превърнали в „семеини същества“ вместо в „човешки същества“ (цит. в: Siemienska, 2001, p. 78).

Тази традиция на родителска и домашна моноотговорност е източник на затруднения и форма на неравнопоставеност на половете.

Една пречка, която не може да бъде отмината, е ограничението на мобилността. Научната комуникация и научното обучение са се глобализирали. Тази реалност предполага вътрешна и международна академична мобилност. Достъпът на жените до комуникация и обучение е обаче ограничен, защото традицията ги разполага в пространството на дома, защото жените трябва да се грижат за семействата си и дори за факултетите си, защото понякога техните съпрузи не желаят те да напускат дома за продължителни периоди. Според традицията съпругата трябва да следва съпруга си, когато той прави академична кариера. По-рядко се случва съпрузите за следват своите съпруги, които са в акаде-

мичните среди. Поради тази причина международното и регионалното представяне на жените са ограничени, както и популяризирането на тяхната изследователска дейност. Кариери, които предполагат пространствена мобилност, както вътрешна, така и международна, са много по-малко достъпни за жени, отколкото за мъже.

В централно- и източноевропейския регион има страни, в които няма нито една жена – член на националната академия. В повечето случаи жените са абсолютно малцинство. През преходния период практиката на пренебрегване на кандидатурите на жени все повече се утежнява.

Предложения за по-нататъшни политики:

- партньорството между половете да бъде представено в учебниците;

- образът на „човешкото същество“ в научните публикации да бъде както на мъж, така и на жена;

- научни изследвания на опита на жените от гледна точка на жените и включване на такива изследвания в съответните библиографии в различни области;

- паритет на половете в научни екипи и програми;

- фискални политики, водещи до намаляване на цените на домакинските електроуреди, и насърчаване на участието на съпрузите в домакинската работа;

- насърчаване на активни родителски отговорности;

- финансиране на детски ясли и градини за децата на преподавателите от бюджетни и извънбюджетни източници;

- разработване на статистика за външната мобилност в рамките на всеки университет, която да включва пола като показател; разработване на политики, компенсирани неравнопоставеността на половете.

√ ЦЕНАТА НА УСПЕХА Е ПО-ВИСОКА ЗА ЖЕНИТЕ, ОТКОЛКОТО ЗА МЪЖЕТЕ

Една успешна кариера във висшето образование често има висока цена за жените. Често това означава, че за жените във висшето образование вече не е възможно да имат семейство. Академичните кариери на мъжете се градят с подкрепата на техните съпруги, които носят отговорността за отглеждане на децата, поемане на домакинските дейности и изобщо за всекидневните грижи на преуспелия мъж. Така последният е свободен да се съсредоточи върху своето лично развитие.

Жертвите за науката, направени от жени, се възприемат като второразрядни. Те по-скоро са правили жертви за „човека“ на науката и за

неговия принос към науката. Превключването на полово-определените роли в подобни ситуации изглежда почти немислимо и партньорството между двамата, представляващи семейната двойка, е голяма рядкост, въпреки че само чрез такова партньорство жените могат да успеят, без да плащат високата цена да напуснат семейството си. Проучванията показват, че много успешни университетски кариери на жени са на неоомъжени или разведени жени, или на омъжени жени без деца или само с едно дете. Много разведени жени предприемат академични кариери на високо ниво като компенсация за липсата на собствено семейство. Повечето мъже с академични кариери, обратно, са женени и разчитат на подкрепата на своите съпруги. Често последните се грижат за тях. Публичната известност на научните успехи на жените е толкова ограничена, че самият успех изглежда отклонение, а успешите жени – ексцентрички.

Жена от академичните среди, омъжена за колега, трябва да се справи с предразсъдъка, че нейната кариера следва да се развива по-бавно от тази на съпруга ѝ. Ако тя има професионални успехи или научни постижения, тази ситуация се отдава на факта, че е съпруга на мъж-учен. Естествено, към такива реалности не може да се подходи с правни или политически мерки, а само с етически средства.

Жените, особено омъжените жени, са по-слабо интегрирани във вътрешната, регионалната или международната академична общност, отколкото мъжете. Оттук традиционната дилема: или успешна кариера, или семейство с по-„одомашнена“ академична кариера (т.е. по-близо до нуждите на собствения университет и собственото семейство).

Предложения за по-нататъшни политики за подобряване на тази ситуация:

- по-добро осъзнаване на значението на пола по отношение на пречките по пътя на академичните кариери за жени, започвайки от бакалавърско ниво;

- пренасяне на подобни „частни“ проблеми в публичната академична сфера за анализ и дебат;

- демонополизация на наградите и повишаване на публичността на академичните и научните успехи на жените;

- възпитаване на мъжете да се чувстват горди с академичните успехи на своите партньорки; възпитаване на мъжете да предлагат партньорство и подкрепа за кариерите на своите съпруги.

4.5. Дискриминация в учебните програми

Сексизмът и дискриминацията в учебните програми и в образователните практики приемат формата на институционален сексизъм и дискриминация, езиков сексизъм и дискриминация, както и скрит и изтънчен сексизъм. В много случаи жените са изключени от разработването на програми на всички нива на образование, а най-вече във висшето образование. Най-честата форма на дискриминация е отсъствието или маргинализацията на опита на жените в програмите.

Програмите във висшето образование изключват, пренебрегват или маргинализират както в епистемологично, така и в етическо отношение значимостта на опита на жените или на друг опит, преживяван предимно от жени.

4.5.1. *Опитът на жените*

Обикновено учебните програми се занимават с такива форми на опит като бременност, раждане, кърмене, менструация и менопауза от медицинска гледна точка. Всички те или едва се споменават, или изобщо отсъстват от психологията, социологията, философията, социалното подпомагане, политологията, икономиката и изкуствата. Понякога строго медицинското измерение се пренебрегва в теологическото образование, което свързва опита на жените с чистота и нечистота. Тези въпроси обаче остават главно частни; те не са част от оборота на публично знание и са сведени до нивото на мълчаливия здрав разум.

Форми на опит, като изнасилване, проституция (доброволна или насилствена), трафик, порнография и домашно насилие, често са обект на разглеждане от чисто нормативна перспектива, както в обучението по право. Понякога се разглеждат като казуси (обикновено маргинални) в часовете по социология. Ако други дисциплини се заинтересуват от колективното насилие (напр. изнасилване по време на война, расово или етническо изнасилване), интересът е много ограничен или несъществуващ в политологията например. Трафикът на жени не се изучава в икономиката или политиката и остава въпрос, подходящ само за програмите по социално подпомагане или право. Проституцията се пренебрегва в повечето области на изследване, докато домашното насилие остава самостоятелна тема в курсовете по социално подпомагане в рамките на правното образование и вероятно в полицейските академии. Порнографията се смята за твърде недостойна, за да бъде тема на изследване от гледна точка на езика и образността. Тя дори не се смята като достойна за изследване от гледна точка на психологическото си въздействие.

4.5.2. Полагане на грижи

След падането на комунизма трудът, свързан с обгрижване: отглеждането на деца, домашната работа, грижите за болни лица, лица с увреждания или възрастни хора, отново се превръща в проблем на семейството или на зле финансирани институции. Вследствие на това този тип труд става свободен, добровolen и осигуряван главно от жени. Тъй като почти изцяло не се заплаща, той не се смята за „служба“, „заяние“; следователно не се изучава сред академичните дисциплини.

Езикът, използван в научните публикации по отношение на другите, често е явно или скрито сексистки. Родовият термин „човек“ се използва за мъже и се дефинира андроцентрично. Названията за властовите и престижните позиции са в мъжки род (министър, ректор, председател). Жените се означават с термини, които показват брачния статус (напр. госпожица), а мъжете не. Научните публикации и лекции са адресирани към читатели-мъже, студенти-мъже, изследователи-мъже (в езиците с флексия по род). Тези практики имат значително въздействие върху самовъзприятието на жените и пораждаат самоосъществяващи се пророчества.

Предложения за промяна на политиките:

- участие на жени в разработването на учебни програми;
- въвеждане на феминистки подходи и на подходи, свързани с пола, за осветляване на споменатите форми на опит в различни дисциплини (право, икономика, социология, социално подпомагане, психология, философия, политология, лингвистика, литература, медицина);
- въвеждане на речеви кодове, целящи равнопоставеност на половете и разработени за всеки културен и езиков регион според насоките за несексистко действие, създадени от университетите и издателствата;
- въвеждане и развитие на автономни социални изследвания на пола (или изследвания на жените, феминистки изследвания, феминология), за да се създаде локално и регионално експертно знание.

Ролята на социалните изследвания на пола за подпомагане на равнопоставеността на половете във висшето образование

При положение, че социалните изследвания на пола са „академичната форма на феминизма“, те процъфтяват в региона поради сега съществуващите патриархални култури.

(идея, споделена от Наталия Кутова с другите автори в *Good Practice*, 2001)

Скептицизмът по отношение на преразглеждане на науките изглежда особено силен в страните на Централна и Източна Европа, където през социалистическия период имаше значителен брой жени в същите тези области, които се асоциират с мъжко присъствие на Запад. Но при високата цена, която жените плащаха, за да изпълняват неоспорвани мъжки норми, продължавайки да носят товара на обезценени женски отговорности, на Европа е необходим дебат за начините, по които културата, свързана с мъжествеността, прониква както в организационната култура на академичните среди, така и в съдържанието и формите на достъп до високопrestiжни академични области... Налице са ясни знаци, че през периода на трансформации след 1989 г. много от знанията, уменията и талантите на жените в Източна Европа са изгубени в области, претърпели процес на „маскулинизация“. Центровете за феминистки изследвания в университетите на тези страни са съществен инструмент за наблюдение, привличане на вниманието и противодействие на подобни тенденции (Council of Europe, 1998).

5.1. Необходимостта от социални изследвания на пола

На нивото на обществото, а безусловно и на нивото на висшето образование равнопоставеността на половете не може да бъде насърчена и реализирана при отсъствието на социални изследвания на пола в регионални и локални контексти. Тенденцията при вземането на прогресивни решения в тези страни е да заемат норми и ноу-хау. Много страни от Централна и Източна Европа са подписали конвенции и са прокарали закони в подкрепа на равнопоставеността на половете. Често държавите се позовават на формалното решение на проблема за рав-

нопоставеността на половете, като напомнят за съществуването на такива норми. Но отвъд официалното, нормативното ниво съществува една институционална и организационна реалност – реалност, която е както частна, така и публична и в която неравнопоставеността на половете си остава непокътната.

Социалните изследвания на пола и политиките по отношение на пола трябва да бъдат взаимно зависими на всички нива. Социалните изследвания на пола предлагат ноу-хау, необходимо за разработването на политики по отношение на пола в различни среди и области.

Ето главните аргументи за въвеждането на социални изследвания на пола:

– Признатото знание е преобладаващо мъжко, т.е. създавано от мъже и отнасящо се до опита на мъжете. Учебните програми пренебрегват опита на жените *като* жени: жените са изключени от или маргинализирани в историята. Икономическите науки не се интересуват от домашната работа. Частната сфера е пренебрегвана. Липсата на изследвания на жените и на въпросите на пола води до частични знания от частична гледна точка.

– Епистемният и нормативен авторитет са силно свързани с развитието на знанието за определени типове проблеми. Ако един въпрос не достига достатъчно високи епистемни нива, той се третира като несъществуващ или се маргинализира като „ненаучен“ и частен.

– Познанието на другия за себе си е условие за разбиране, взаимно уважение, себеутвърждаване и утвърждаване на общността, както и за демокрация. Ако проблемите, засягащи жените като жени, гледните точки на жените и отношенията между половете бъдат отминавани, то разбирането и партньорството между половете в образованието и публичния и частния живот ще бъдат сериозно засегнати.

– Необходим е нов „обществен договор“ между жените и мъжете. Този път той би трябвало да бъде договорен от добре информирани жени.

– В отношенията между половете са налице общи сходства, както и локални различия. Тези различия могат да станат видими само ако знанието е обвързано с конкретно културно пространство. Следва, че продуктите на експертното знание за пола трябва да бъдат съчетавани, а не просто привнасяни като универсално релевантни. Централно- и източноевропейският регион и общностите в него са различни. Следователно социалните изследвания на пола трябва да се отнасят до локалните и регионалните специфики.

– Висшето образование може и трябва да приеме позицията на авангард в очертаването на социалната реформа и да реформира отношенията между половете отвътре.

– Академичната свобода е източник на алтернативни учебни програми. Следователно е необходимо тя да бъде подкрепяна от министерствата на образованието, за да могат университетите да играят водеща роля в реформирането на образованието и постигането на европейско гражданство за жените.

– Последно, но не и по значение, целите на социалните изследвания на пола са да дават качествено, съвременно професионално обучение в избраните кариери; да помагат на всяка от своите студентки да развива интелектуалните си способности, творческия си дух, самооценката и самоувереността си.

5.2. Академични възможности за въвеждането на социални изследвания на пола

Тенденциите на въвеждане и разширяване на социалните изследвания на пола в Централна и Източна Европа са окуражаващи.

Броят на жените във висшето образование, било като студентки, било като преподавателки, се увеличава. Вследствие на това е налице критична маса от жени, която прави възможно въвеждането на социални изследвания на пола като част от университетските програми.

Академичната среда и културният контекст претърпяват период на криза и реформа, който би направил възможен един „гинопреход“, т.е. насочване на публичния интерес към въпросите на жените (вж. Zdravomyslova and Snyrova, 2001, p. 34).

Други важни аспекти са глобализацията на изследователските мрежи и достъпът до кибер-експертиза.

Развиването на социални изследвания на пола в региона е главният успех в процеса на установяване на равнопоставеност между половете в тази част на света (вж. Grünberg, 2001b, p. 15). С някои изключения тези изследвания са подкрепени от международни програми и институции. Така те са съвременни от гледна точка на библиография, а често и на резултати.

Съществена роля играят личният ентузиазъм и квалификацията на ръководителите на програмите, както и властовите позиции, заемани от феминистки или от чувствителни към пола изследователи в академичната среда. Въвеждането на тези изследвания често зависи от ключови

личности – обикновено жени, – които се намират на ключови позиции и имат желание да подкрепят идеи и проекти, свързани с въпросите на пола. Извън всяко съмнение е, че в тази област има постижения.

Отделни личности, програми и институции в региона са пионери в култивирането на чувствителност към пола чрез образованието... Създава се нова елитна прослойка от специалисти по въпросите на пола – един елит, който с течение на времето ще се домогва до по-голямо социално равенство чрез промяна и трансформиране на традиционните социално-икономически йерархии. Департаментите и развитието на учебни програми в тази област са знак за начало на все още незабележима ангажираност със социалната промяна, на една активистка ориентация в академията. В по-дългосрочен план тази стратегия ще повлияе на властовите структури във и извън институциите на висшето образование (Grünberg, 2001, p. 14, 16).

Следва, че:

В региона има експертно знание, има силни личности с енергия и ангажираност към феминистките ценности и има необходимост от укрепване на регионалното сътрудничество за налагане на това регионално експертно знание (Grünberg, 2001, p. 15).

Друг важен аспект е отношението на тези личности и програми към НПО, които се занимават с проблемите на жените (активистки, както и изследователски организации). В много случаи членове на академичните среди ръководеха или учредяваха такива НПО преди въвеждането на социални изследвания на пола в дадени институции за висше образование.

Мачизмът в региона не е имал достатъчно време да се развие напълно, нито пък шовинизмът по отношение на достъпа на жените до академичните среди, в частност благодарение на егалитарната идеология на комунизма. Кризата на идентичността, породена от прехода от патерналистки към либерално-демократични идеологии, се проявява и у мъжете от Централна и Източна Европа.

Съюзът с мъжете в академичната среда е изключително благоприятен. Има мъже, чувствителни към пола, които са мотивирани да въведат ориентиран към пола подход в своите изследователски области. Има профеминистки настроени мъже.

Препоръки:

– Лицата, интересувачи се от този тип изследвания, би трябвало да се възползват от промените в учебните програми и да предложат поне избираеми курсове.

– Необходимо е жените в академичните среди да имат достъп до и да приемат ръководни постове, за да са в състояние да влияят върху политиката на учебните програми на ниво факултет и университет.

– Имайки предвид, че досега програмите по социални изследвания на пола са създавани съвместно със западни и централно- и източноевропейски университети, препоръчително е подобни обединения да бъдат установявани в локален и регионален мащаб. Един напреднал изследователски център може да подкрепя други в региона. Така може да се произвежда локално и регионално релевантно ноу-хау.

– Академичните центрове би трябвало да останат в контакт със съответни НПО и да приемат техните въпроси, за да осигуряват ноу-хау. Така те ще се легитимират както в гражданското общество, така и в академичния свят.

– Определени форми на експертно знание по социални изследвания на пола трябва да се предлагат на политически партии, парламенти и правителства като проекти за равнопоставеност между половете. Такива проекти биха повишили влиянието на социалните изследвания на пола и убеждението в тяхната полезност, както и шанса им да бъдат финансирани от държавния бюджет.

5.3. Финансови възможности

Поради кризата на академичните среди и процеса на реформи понякога изглежда, че социалните изследвания на пола имат потенциално добър принос към университетския бюджет.

В повечето случаи, особено когато са установени автономно, социалните изследвания на пола зависят от външно финансиране и по-рядко от частно спонсорство. Поради тази причина привилегированото място в региона се заема от магистърската и докторската програма на Централноевропейския университет в Будапеща.

Най-важният източник на подкрепа за социалните изследвания на пола е фондация „Отворено общество“. Допълнително финансиране дойде от други източници, като безвъзмездни помощи за научни изследвания и академично развитие от Световната банка, както и от други важни международни финансиращи институции (фондации или научноизследователски институти).

Отделни самостоятелни дисциплини, свързани с изследвания на пола (особено избираеми), се финансират от публичните бюджети, отпускани на университетите. В редки случаи, когато зависят от авторитета и влиянието на основателите, отделни изследвания и магистърски

програми получават публично финансиране (напр. в Румъния вж. Miroiu, 2001, pp. 127–128).

Препоръки:

– Главните обезпечители на ресурси са чужди програми, особено в страните, кандидатстващи за членство в Европейския съюз. Академичните центрове могат да играят водеща роля в такива програми, целящи постигането на европейско гражданство за жените.

– Жени-ръководителки на важни бизнес начинания в региона могат да бъдат помолени да спонсорираат изследователски програми и публикации.

– Важен източник на финансиране могат да бъдат модулни курсове, за които се дават дипломи, като се събират такси от лица, работещи в сферата на политиката и администрацията, които се интересуват от придобиването на съответно експертно знание.

– Ако министерствата на образованието бъдат убедени да приемат равнопоставеността на половете като една от целите на висшето образование, може да се създаде важен финансов механизъм с превръщането на равнопоставеността на половете и експертното знание, отнасящо се до пола, в критерии за финансиране на университетите.

5.4. Стартови позиции

В много случаи социалните изследвания на пола имат своето начало в летни школи и изследвания в местните общности или чрез въвеждането на въпросите на пола във вече съществуващи курсове. Изследвания на жените и изследвания на пола се развиват главно в звената по социални и хуманитарни науки.

Областите, които са най-широко отворени за въвеждане на подобен тип изследвания, са нововъзникващите или онези, които са реабилитирани след падането на комунизма: международни отношения, европеистика, политология, социология, журналистика. В тях жените са били в състояние да навлязат като преподавателки по-лесно, отколкото в други области. Достъпът до международни изследователски програми запозна специалистите с гледните точки на пола.

Центрове по изследвания на жените могат да се открият почти навсякъде извън университетите. В някои висши учебни заведения, магистърски програми и регионални програми по изследвания на пола има модули по изследвания на жените. Все по-голям брой студенти от региона се интересуват от темата.

В някои традиционни области, като право или педагогика, особено добре се приемат курсове по „Права на жените“ и „Жените и образованието“.

Препоръки:

– Определени области могат да играят водеща роля, ако специалистите в тях имат високи постижения в своите изследователски полета.

– Когато специалистите са отделени в различни области, се препоръчва те да се събират в интердисциплинарни центрове на университетско ниво.

– Курсове за докторанти, фокусирани върху въпроси на пола или феминистки подходи, могат да повлияят за приемането на социалните изследвания на пола в нова сфера.

– Тъй като магистърските програми са нови форми на обучение, те могат да инкорпорират социалните изследвания на пола относително лесно.

– Научните изследвания са добра стартова позиция за обучение по социални изследвания на пола, особено когато демонстрират предимствата на добрите постижения.

5.5. Развитие на социалните изследвания на пола в Централна и Източна Европа: настоящи реалности и възможни стратегии

5.5.1. Главни спорове

√ ИНТЕГРИРАЩ ПОДХОД *VERSUS* ПРОЕКТИ ЗА ТРАНСФОРМИРАНЕ НА УЧЕБНИТЕ ПРОГРАМИ

Интегриращият подход (*mainstreaming*) предполага, че има една главна тенденция, към която някой иска да се присъедини. Трансформирането, от друга страна, поставя акцента върху промяната на съществуващото, а не върху присъединяването към него. Онези, които защитават необходимостта от отделни, институционализирани изследвания на жените, твърдят, че само ако полето се легитимира, неговият престиж ще се увеличи. Другите не смятат непременно, че знанието за жените е само добавка, подмножество или приложение към знанието за мъжете, но усещат, че все още няма необходимото експертно знание и че със създаването на отделни модули полето се маргинализира, т.е. феминизира (Grünberg, 2001b, p. 16).

√ АВТОНОМИЗАЦИЯ *VERSUS* ИНТЕГРАЦИЯ

Автономизацията на социалните изследвания на пола беше предпочетеният избор в Русия (Ивановският държавен университет), Полша (Варшавският университет), Украйна (Харковският център за социални изследвания на пола), Румъния (университетът „Бабеш Болай“), Беларус (институтът за жени „Енвила“, единственото висше учебно заведение в страната, което приема само жени) и Унгария (Централноевропейския университет, програмата по социални изследвания на пола, първоначално наречена „Пол и култура“).

Онези, които защитават необходимостта от отделни, институционализирани програми по социални изследвания на пола или изследвания на жените, подчертават необходимостта от специализация и от легитимация на областта, така че да се повиши нейният престиж. Скептиците казват, че този начин на действие води до маргинализация и до гетоизиране на областта. Автономните академични общности и списанията за изследване на жените много често се привиждат като маргинални.

Въпреки че центровете по социални изследвания на пола може наистина да изглеждат маргинални, всъщност те произвеждат автономно знание и имат достъп до частни финансови източници (в противовес на публичните) и международни програми. Те също имат предимството на мултидисциплинарен подход.

Интеграцията има своите поддръжници, като Европейския университет в Санкт Петербург, където социалните изследвания на пола са въведени на магистърско и докторантско ниво в Департамента по политически науки и социология, в България (СУ „Св. Климент Охридски“) и в Румъния, където магистърската програма по политики на пола и публични политики е интегрирана във Факултета по политически науки и в Националната школа за политически и административни науки (SNSPA) в Букурещ.

Тази стратегия подчертава идеята, че насърчаването на изследвания на пола и феминистки идеи в университетите е компромисен и постепен начин за „джендъризиране“ (повишаване на чувствителността към въпросите на пола) на голям брой традиционни дисциплини чрез фокус върху интердисциплинарността.

Скептиците, от друга страна, са убедени, че тази стратегия води до асимилация и загуба на спецификата.

Препоръки:

– Отделените институции или програми за жени са основани на автентичността на пола. Те се препоръчват, когато жените усещат психологически дискомфорт при конкуренцията с мъже и поради това е по-уместно да бъдат обучавани отделно, за да развият творческите си заложби и да достигнат себеутвърждаване. Този вид отделяне осигурява добър климат за самоувереност, солидарност и взаимна подкрепа сред жените. Подобни стратегии могат да осигурят кариерно консултиране, както и преквалификация, и могат да доведат до развитие на лидерския потенциал на жените.

– Интеграцията е възможност за креативно въвеждане на въпросите на пола или на феминистки стратегии в собственото изследователско поле. Тя се препоръчва в отворени и динамични институции, в които не води до асимилация и в които гледните точки на пола не се превръщат просто в „бележки под линия“ към други видове изследвания.

– Смесена стратегия – интеграция, съчетана с относителна автономизация – може да се прилага чрез въвеждането на курсове в съществуващи програми, чрез въвеждане на модули върху пола, магистърска програма по социални изследвания на пола и ориентирана към пола магистърска програма в други области или пък интердисциплинарна програма (като подобласт). Тази стратегия се препоръчва, когато е налице голям брой специалисти, когато колегите от другите области са отворени за подходи, ориентирани към пола, и когато докторски дисертации могат да се съсредоточат върху въпроси на пола. Тази стратегия е приложима при по-развита възприемчивост.

√ Назоваването на изследванията и на учебните програми

Понятието *gender* (граматически род, социално-конструиран пол) е станало обичайно за всички англоезични страни. В ход са сериозни дебати за употребата на това понятие, което няма смисъл в някои езици (напр. в онези, които нямат род на съществителните имена, като финландски или унгарски, или имат неутрален род, приложим за неодушевени същества и неща, както латинските езици).

Препоръчва се терминът да се заема, дори когато има трудности с превода, поради практичността му от гледна точка на международната и регионалната комуникация.

Означенията на изследователските области не са произволни. Те се появяват като изследвания на жените, феминистки изследвания, социални изследвания на пола или феминология (в Русия). Различните

названия препращат към различни политики на учебните програми. Названието „изследвания на жените“ поставя акцента върху дескриптивни методи при анализа на положението на жените в региона. Понятието „феминистки изследвания“ подчертава теоретичните и нормативни аспекти, вдъхновени от различни феминистки тенденции. „Изследвания на пола“ е хибридно название, което поставя акцента върху отношенията между половете в различни сфери на социалния живот, но също и върху разработването на стратегии за реформиране на тези отношения.

Най-противоречивото название и стратегия е „феминистки изследвания“ просто защото повечето предразсъдъци са свързани непосредствено с феминизма и представите, които той извиква (агресивна войнственост, смяна на формата на господство или още една идеология в един свят, наситен с идеологии). Колкото по-голямо е невежеството по отношение на феминизма, толкова по-големи са предразсъдъците. При все това и тъкмо поради това предимството на това название е приемането на една културна и политическа идентичност. Ако предполагаемият образ е добре представен (експертно знание, публично влияние, убедителност), това в края на краищата води до респект и симпатия към феминизма. Феминисткият подход е явно еманципаторски и предполага изричното приемане на един проект за културна и социална промяна. Когато е повърхностен, подобен на лозунг и опортюнистичен, престижът пада и ефектът се преобръща. Следва, че феминистката ангажираност в академията налага по-големи изисквания и изпитания. Нейният провал може да компрометира влиянието на феминизма в централно- и източноевропейските общества, защото ангажираността не е просто в областта на знанието, а също етическа, идеологическа и политическа.

Названието „изследвания на жените“ се толерира по-добре като термин и стратегия, но може да предполага, че типът на изследванията е маргинален (маргинализирането на изследванията на жените е в съответствие с маргинализирането на самите жени). Те се съсредоточават върху разбиране на положението на жените, едно знание, което е необходимо както на феминизма, така и на стратегиите за партньорство между половете.

Терминът „изследвания на пола“ се смята за по-уместен. Той прави възможно разграничението социално–биологично (поне в степента, в която разглеждането на биологичното като „природно“ не се окаже съмнително) и гарантира, че мъжете не са забравени или пренебрегна-

ти. Подходът е по-неутрален, изглежда по-малко „опасен“, отколкото феминизма, защото е по-„консервативен“ в добрия смисъл. Равнопоставеността на половете може „органично да се увеличи“, ако имаме адекватни политики. Този подход може да има по-голямо влияние върху институционалната промяна и да обучава експерти по политики на пола. При отсъствието на феминистки подходи на него му липсва теоретично-нормативен компонент. Без изследвания на жените пък му липсва последователно дескриптивно знание за положението на жените.

Всички тези стратегии са контекстуално релевантни.

Препоръки:

– Названието, което ще се даде на изследванията/програмите, зависи от приетите стратегии и способността на участниците в програмата да постигнат нейните цели. Следователно няма най-добра или най-лоша стратегия извън някакъв контекст. Всяка стратегия може да бъде полезна за увеличаване на знанието и за повлияване на нормите и практиките, които водят до равнопоставеност на половете.

– *Феминистки изследвания* може да влияе чрез курсове, интегрирани в различни други дисциплини, когато са налице съответните специалисти (напр. феминистка философия, феминистка политическа теория, феминистка социолингвистика, феминистки подходи към международните отношения, феминистки теории на образованието и т.н.). Една магистърска програма по феминистки изследвания би изисквала специалисти за всички курсове, както и значителна съгласуваност между преподаваните дисциплини, за да бъде подходящ цялостният пакет (напр. магистърска програма по феминистка теория, феминистка културология, феминистки политики и т.н.).

– *Изследвания на жените* може да се въведе по интегриран начин, като: „Жените и (политиката, медиите и т.н.)“, „Жените в (икономиката, прехода, литературата и т.н.)“, „Права на жените“. На ниво магистърска програма изследванията на жените могат да бъдат организирани в съответствие със спецификата на дисциплината-приемник (съответния факултет или департамент), напр. „Жените и политиката“, „Жените в образованието“, „Жените и обществото“ и т.н. Този подход ще работи най-вече когато е налице значителен брой специалисти или когато интердисциплинарните подходи към даден въпрос са достатъчно развити. Когато изследванията са по-слабо специализирани, би следвало да се организира мултидисциплинарна магистърска програма по изследвания на жените.

– Изследвания на пола като по-„неутралния“ подход може да се въведе чрез комбиниране на ноу-хау от областите на изследвания на жените и феминистки изследвания, особено в институции, в които мъжете показват по-голям интерес към тези изследвания (включително интердисциплинарни изследвания, ориентирани към пола). Те могат да бъдат въведени като автономни, мултидисциплинарни програми под рубриката „Изследвания на пола“, като „Пол и (култура, икономика, литература, публични политики, политика, образование)“. Ако броят на специалисти е ограничен, програмите могат да бъдат сведени до курсове или модули от курсове.

√ Нива на въвеждане на социални изследвания на пола

Социалните изследвания на пола (независимо от конкретното название) са въведени в този регион в частност на бакалавърско ниво (курсове и модули, в повечето случаи избираеми) и на магистърско ниво (курсове, модули, специализирани магистърски програми). Централноевропейският университет в Будапеща е единствената институция, която предлага докторска програма.

Броят на студентите, които се възползват от такива програми, е малък. Досега може да се говори само за малък брой експерти по въпросите на пола, които са завършили такива курсове или програми. Повечето специалисти са обучени в западноевропейски и американски университети или са се самообучили и са се възползвали от краткосрочни изследователски програми в западни университети.

Препоръки:

– На бакалавърско ниво съответните въпроси би трябвало да се въведат в курсове, различни от тези по социални изследвания на пола *per se*, както и в специализирани курсове и модули. Добре би било такива курсове да дават възможност за акумулиране на поне 40 % от общия брой кредити, необходими за първата степен, което би дало специализация по социални изследвания на пола.

– Магистърските програми по социални изследвания на пола би следвало да се институционализират като мулти- и интердисциплинарни подходи, за да дадат възможност на лектори и изследователи в областта на пола да работят съвместно, да легитимират изследванията на пола във факултетите и да дадат възможност за установяване на курсове по социални изследвания на пола в своите факултети. Това би дало възможност на хора от различни университети да участват в едни и същи екипи и изследователски проекти. Магистърските тези са важни за признаването на млади специалисти в областта.

– Докторските програми и дисертации могат да се заемат с въпроси, уместни в други дисциплини. Такива теми биха били най-подходящи за феминист(к)и. Завършването и защитата им биха променили начина, по който се възприема областта – от негативни нагласи и ирония към респект от страна на колегите-мъже. Този начин на действие би повишил престижа на областта и би легитимирал темите и дисциплините чрез предприемане на първопроходческа работа и демонстрация на висока компетентност и значимост.

– Институционализирането на отделни докторски програми по социални изследвания на пола би могло да се окаже трудно. Държавите в централно- и източноевропейския регион имат различни правила за определяне на това, кой има право да бъде научен ръководител на докторанти (обикновено тя или той трябва да е професор), както и за приемането на дадена тематична област като подходяща за докторски програми (в зависимост от броя на потенциалните научни ръководители и развитието на съответната област). Ако са изпълнени необходимите условия, подобни програми могат да се развиват в полза както на науката, така и на нормите за равнопоставеност на половете в университетите и в обществото като цяло.

5.5.2. *Научните изследвания*

В повечето страни от Централна и Източна Европа липсва специализирана литература (преводна или местна). Когато е налице такава литература, тя обикновено е оскъдна и покрива библиографските потребности само в много ограничена степен. Повечето издания в областите, за които става дума, се публикуват на английски – език, на който записващите се в такива програми обикновено четат, говорят и разбират. Така те имат достъп до информация (особено чрез интернет). Честа стратегия на изследователите в региона е да осъществяват изследвания и да ги публикуват в рамките на международни програми. В този контекст изследователите остават настрана от „твърдата“ област на теорията и се съсредоточават върху правенето на изследвания върху положението на жените и изследванията на пола в местната общност или сравнителни изследвания на сходни теми (обикновено публикувани в чужбина). Има много случаи, в които даден изследовател е познат добре в международната общност на изследванията на пола, отколкото в местната академична общност. Само в редки случаи се финансират обхватни национални емпирични изследвания върху отношенията между половете или такива, фокусирани върху жените (каквато например е случаят с ФОО, *The Gender Barometer – Romania*, 2001).

Историята на феминисткото движение в този регион се познава малко или никак. Обикновено предпочитаната стратегия е да се правят изследвания по много конкретни теми, като мониторинг на медиите и изборите, малки фокус групи, а понякога дори анализ на традиционната литература на дадена общност от гледна точка на пола.

Феминизмът съдържа голяма доза теоретична дързост независимо от това, къде се практикува, а не просто възторг пред дързостта на западните феминист(к)и.

Препоръки:

– Практикуването на социални изследвания на пола в Централна и Източна Европа предполага балансирано отношение към социалните изследвания на пола на Запад, при което се откриват както общите черти, така и разликите. Чисто имитативната стратегия на копиране на западния подход е неубедителна от гледна точка на полезността ѝ за въпросната общност.

– Качеството на изследванията зависи от компетентността на изследвателя или екипа, от типа на програмата, нейното ниво и методологията. Теоретичните изследвания повишават вътрешноакадемичния престиж, докато приложните изследвания обикновено имат по-широко влияние върху общественото мнение и разработката на програми за равнопоставеност на половете. Нито една от тези стратегии не бива да се пренебрегва.

– Желателно е да има изследователски центрове по въпросите на пола поне по две причини: увеличаване на възможностите за работа в екип и осигуряване на достъп до финансови източници, затворени за образователни програми. Когато центровете предлагат и обучение, те повишават шансовете за местно (вместо международно) финансиране.

– Изследователските дейности следва да осигуряват ресурси чрез разработка на програми и продължаващо образование, чрез развитието на междуинституционални изследователски програми за подпомагане на изследвания и публикации, чрез подкрепа за нови местни инициативи и за подпомагане на регионални и международни мрежи и съвместни проекти (досега само Централноевропейският университет в Будапеща е успял да осигури мащабно финансиране).

– В контекста на регионалното сътрудничество следва да се предлага по-добър достъп до изследователски програми. Ако е налице такова сътрудничество, шансовете за подкрепа на нови центрове и за по-добра видимост на въпросите на пола и чувствителността към него ще са по-добри.

– Публичното оповестяване на резултатите следва да се предприема по няколко начина: чрез специализирани периодични издания, уебсайтове и колективни томове, публикувани от издателства, които имат възможност за широко разпространение на продукцията си в печатните и визуални медии (с голямо въздействие върху широката публика). Подобно разширяване на медийното отразяване би спомогнало за обединяването на активизма, свързан с правата на жените и за преодоляването на дихотомията между академичния и активисткия феминизъм, която възпрепятства самата цел на тези изследвания – практическото постигане на равнопоставеност на половете.

Библиография

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- BOURDIEU, Pierre. Homo Academicus. Cambridge, Polity Press, 1988.
- COUNCIL OF EUROPE. Equality between Women and Men: Priorities for the Future. Strasbourg, Council of Europe, October 1998.
- GRÜNBERG, Laura. Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe. Bucharest, UNESCO-CEPES, 2001a.
- GRÜNBERG, Laura. Justified Hopes for Gender Sensitive Higher Education in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Countries. – In: Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe. Bucharest, UNESCO-CEPES, 2001b, 7-20.
- JACOBSEN, Joyce P. The Economics of Gender. Oxford, Blackwell, 1998.
- KEMP, Abel. Women's Work – Degraded and Devaluated. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1994.
- LE MONCHECK, Linda, and Mane HAJDIN. Sexual Harassment: A Debate. Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield, 1997.
- LERNER, Gerda. The Creation of Patriarchy. Oxford, University Press, 1986.
- LINGUISTIC SOCIETY OF AMERICA (LSA). LSA Guidelines for Non-Sexist Usage 135, 1992, 8-9.
- MILLETT, Kate. Sexual Politics. London, Sphere, 1971.
- MACKINNON, Catherine. Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law. Cambridge, Harvard University Press, 1987.
- MIROIU, Mihaela, and Otilia DRAGOMIR (eds). Lexicon feminist [Feminist Lexicon]. Iași, Polirom, 2002.
- MIROIU, Mihaela, „A Feminized Society“, paper presented at the Congress of the International Association of Women Philosophers „Lessons from Gynaeceum“, Boston, August 1998 [published as „O societate feminizată“, in: Mihaela MIROIU (ed.). Societatea retro. Bucharest, Editura „Trei“, 2002].
- MORRIS, L. Social Divisions: Economic Decline and Social Structural Changes. Berkeley, University of California Press, 1995.
- OAKLEY, Ann. Sex, Gender, and Society. London, Temple Smith, 1972.

- SHARE. Princeton: PUHS Publications On-Line [Princeton University Health Services, 1998-1999], <<http://www.princeton.edu/puhs/program.shtm>>
- SIEMIENSKA, Renata. Academe as a Space for Women and a Place for the Study and Promotion of Gender Equality in Poland. – In: Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe. Bucharest, UNESCO-CEPES, 2001, 59-83.
- SLAVOVA, Kornelia. A Gender Gap and Gender Trap: What is at Stake in Women's Studies in Bulgarian Universities? – In: Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe. Bucharest, UNESCO-CEPES, 2001, 101-116.
- WEBER, Renate, and Mihaela MIROIU (coords). The Gender Barometer. Bucharest, Open Society Foundation and Gallup Organization, August 2000.
- WEBER, Renate, and Nicole WATSON (eds). Women 2000: An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and Southeastern Europe and the New Independent States. Vienna, International Helsinki Federation for Human Rights, 2000.
- YOUNG, Iris Marion. Justice and the Politics of Difference. Princeton, New Jersey, University Press, 1990.

ДРУГИ ИЗДАНИЯ

- ARNEIL, Barbara. Politics and Feminism. Blackwell, Oxford, 1999.
- BENOKRAITIS, Nijole V. Subtle Sexism: Current Practice and Prospects for Change. London, Sage Publications, 1997.
- BRAIDOTTI, Rosi. Uneasy Transitions: Women's Studies in the European Region. – In: SCOTT, Joan et al. Feminism International Politics. New York, Routledge, 1997.
- BRYSON, Valery. Feminism. – In: EATWELL, R., and W. WRIGHT (eds). Contemporary Political Ideologies. London, Printer Press, 1993.
- CODE, Lorraine (ed.). Encyclopedia of Feminist Theories. London, Routledge, 2000.
- CORRIN, Ch. (ed.). Superwomen and the Double Burden. London, Scarlett Press, 1992.
- HOOKS, Bell. Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom. New York, Routledge, 1994.

- KLIGMAN, Gail. *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania*. California, University Press, 1998.
- MILLER, Casey, and Kate SHIFT. *A Handbook of Nonsexist Language*. London, Women's Press, 1980.
- PASTI, Vladimir, and Cristina ILINCA. *O realitate a tranziției: Discriminarea de gen. Raport de cercetare*. Bucharest, Institutul de Studii ale Dezvoltării, 2001.
- STEERING COMMITTEE FOR EQUALITY BETWEEN WOMEN AND MEN. *A New Social Contract between Women and Men: The Role of Education: A Seminar, 7-8 December 2000*, Strasbourg: The Council of Europe, 2001.
- WOYSHNER, Christine A., and Christine A. GELFOND (eds). *Minding Women: Reshaping the Educational Realm*. Harvard Educational Review, 1998.

За авторката

Михаела Мирою – професор по политически науки и координатор на магистърската програма по политики на пола и публични политики

Адрес: Faculty of Political Science,
National School for Political and Administrative Studies
6-8 Povernei Street, Sector 1, Bucharest, Romania
Telephone: +4021-650-6750, Ext. 105
Fax: +4021-312-25-35
E-mail: mmiroiu@snspra.ro

Михаела Мирою

**НАСОКИ ЗА ПООЩРЯВАНЕ НА РАВНОПОСТАВЕНОСТТА
НА ПОЛОВЕТЕ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ
В ЦЕНТРАЛНА И ИЗТОЧНА ЕВРОПА**

Редактор *Мила Вълкова*
Художник *Константин Жеков*

Формат 60x90/16. Печ. коли 6
Предпечатна подготовка ИК „Полис“
Печатница „Симолини-94“ – София

ИК „Полис“ ООД
ул. „Парчевич“ 37, вх. Б, ет. 3, София 1000
тел.: (02) 981-76-27

ISBN 978-954-796-025-1